
प्रकरण दुसरे

बालविवाह व संमती वय

प्रकरण दुसरे

बालविवाह व संमती वय

१८ व्या शतकात अंध आचारधर्म आणि विषम समाजरचना यांचे जसे समाजावर अनिष्ट परिणाम होत होते तसेच स्त्रीजीवनावरही अनिष्ट व घातक परिणाम झाले होते. स्त्रियांना अशा समाजात जवळ जवळ शून्य प्रतिष्ठा होती. जुन्या धर्मात व स्त्रींनी स्त्रियांवर अनेक जाचक बंधने लादली होती. पती मरण पावताच पत्नीने सती गेले पाहिजे, त्याच्या चितेत स्वतःला जाळून घेतले पाहिजे असे सांगणारा धर्म आणि स्त्रीला तिच्या इच्छेविरुद्ध सक्तीने चितेत लोटण्याची स्त्री यांच्या दृष्टीपासून सीमाच नव्हती. सतीच्या चालीप्रमाणे पडदापद्धती, बाल-विवाह, विधवा विवाह बंदी, वेश्यावपन, स्त्री शिक्षाणाला विरोध अशा अनिष्ट चाली त्यावेळी समाजस्त होत्या. स्त्री ही केवळ पुरुषाची पडछाया, संसाराचे एक साधन व भोगदासी होती. परंतु स्त्रियांची दास्यत्वापासून मुक्तता करून त्यांना समाजात वेगळे स्थान देण्याचा प्रयत्न महात्मा फुले व आगरकरांनी केलेला दिसून येईल. १

महाराष्ट्राच्या सामाजिक चळवळीत श्री.ग. आगरकर तर राजकीय चळवळीत लोकमान्य टिळक ही व्यक्ती श्रेणी राहिलेली दिसून येईल. मध्य-युगीन व प्राचीन काळात स्त्रियांना शिक्षण, राजकारण किंवा कोणत्याही सामाजिक चळवळीपासून वंचित ठेवले होते. अशा निश्चल समाजाला स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व पटकून देण्याचे काम आगरकरांनी केले. परंतु टिळकांचे सामाजिक व मुख्यत्वे स्त्री प्रश्नाविषयीचे विचार हे आगरकरांच्या तुलनेत वेगळे असलेले दिसून येतील. आगरकरांचे लोकोत्तर व्यक्तिमत्त्व, प्रवाहाविरुद्ध पोहण्याचा निर्धार आणि स्त्री प्रश्न संदर्भात आगळा दृष्टिकोन त्यांच्या

"सुधारक" वृत्तपत्रातील लेखातून स्पष्ट होतो. एकूण स्त्रीप्रश्न संदर्भात आगरकरांनी आपल्या समाजव्यवस्थेतील दोषस्थळ वारंवार लोकांच्या नजरेत आणली व ती दूर करण्याचे उपाय सुचविले. युरोपिय सुधारणेचे अनुकरण करण्यासारखे काय आहे हा प्रयत्नही आगरकरांनी केला. आगरकरांनी अनेक स्त्री प्रश्नांविषयी विचार मांडले. यापैकी प्रमुख बालविवाह व संमती वय हे दोन प्रश्न होय. हे सर्व स्त्रीप्रश्न समस्यांचे मूळ होते. त्यामुळे या प्रकरणांत आपण बालविवाह व संमतीवय या विषयावर आगरकर व टिळकांची भूमिका यांचा तुलनात्मक अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करणार आहोत. त्यापूर्वी आपल्याला १९व्या शतकातील स्त्रियांची स्थिती कशी होती हे थोडक्यात जाणून घेणे आवश्यक आहे.

१९ व्या शतकातील स्त्रियांची सामाजिक स्थिती -

"ईश्ट असेल ते बोलणार व साध्य असेल ते करणार" अशी भूमिका घेणारे आगरकर हे सुधारकर्ते म्हणून सर्वांच्या परिचयाचे होते. सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, धार्मिक इत्यादी सुधारणांचे महत्त्व लक्षात घेऊन त्यांनी लोकशिक्षण व कायदा याद्वारे त्या सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला. आगरकरांनी त्या काळी समाजजीवनात ज्या ज्या समस्या निर्माण झाल्या, त्यासंबंधी अत्यंत निर्भयपणे मतप्रदर्शन केले. आगरकरांनी स्वातंत्र्य समता या दोन मानवजातीच्या तत्वाच्या संदर्भासाठी प्रयत्न केले. या तत्वात ज्या क्लमांचा समावेश होत होता त्यात स्त्रीदास्य किमोचनाला प्राधान्य होते. बालविवाह निराकरण, विधवा पुनर्विवाह, केशवपननिषेध, स्त्री शिक्षण, सासुरवासाचे उच्चाटन इ. समावेश होता. २

आगरकरांच्या मते राष्ट्राची उन्नती ही त्यांतील समाजाच्या स्थितीवर अवलंबून असते, आणि समाजस्थिती ही गृहस्थितीवर अवलंबून असते आणि

समाजस्थिती ही गृहस्थितीवर अवलंबून असते. गृहस्थिती म्हणजे स्त्रीचे कुटुंबातील स्थान, तिची प्रतिष्ठा, तिचे अधिकार, तिचे स्वातंत्र्य इ. म्हणूनच आगरकरांनी स्त्री-जीवन सुधारणोला विशेष स्थान दिले आहे. जातीभेद, अस्पृश्यता याविषयी त्यांची मते अशीच तीव्र आहेत. परंतु स्त्रीविषयक दृष्ट स्ट्रीचा त्यांनी जितका विचार केला आहे तितका विचार त्यांनी इतर बाबतीत केलेला नाही. ३

हिंदूसमाजातील स्त्रीची हीन-दीन अवस्था हे समाजाच्या शिलावस्थेचे प्रमुख लक्षण होय. असे त्यांचे मत होते. स्त्रियांच्या बाबतीत हिंदू धर्मशास्त्र फार निष्ठुर होते. ते स्त्री-पुरुषांना समान अधिकार देत नव्हते. त्यांना ते वेगवेगळे न्याय लावत होते, स्त्रियांवर त्याने फार अन्याय केलेला होता. पड्याची चाल, बालविवाह, विधवा विवाहाला बंदी, शिक्षाणास बंदी या सर्व स्त्रीदास्यत्वाच्या लुणा होत्या. त्या काळी स्त्रियांना समाजात प्रतिष्ठा नव्हती, ती पुरुषाची हल्ली मानली जात होती. तिला घराबाहेर मानाचे स्थान नव्हते. तिच्या गुणांना महत्त्व नव्हते. पतीच्या मृत्यूमुळे स्त्री मरण पावली किंवा ती सती गेली तर समाजात तिला साध्वी मानले जात होते.

विधवा स्त्रीची अवस्था तर त्याहून कितीतरी दयनीय होती. पती निधनानंतर तिला संसार नव्हता, तिला जाण्याचे कारणच रहात नव्हते, किंवा तिने पतीच्या प्रेताबरोबर सती जावे हाच सर्वोत्तम मार्ग मानला जात होता. कारण पतीच्या मागे तिने जिवंत रहाणे हे त्या कुटुंबावर संकटच होते. तिचे पाऊल वाकडे पडण्याची भिती सदैव कुटुंबातल्यांना असायची. पतीचा आधार नसल्यामुळे घरातल्या कोणीही तिला छळावे अशी मुभा होती. तिच्याकडून भरपूर शारीरिक कष्ट करवून घेतले जात होते. त्या काळी विधवेचे

केशवपन म्हणजे हिंदू स्त्रीवर होणा-या घोर अन्यायाचे व जुलूमाचे मूर्तस्वरूप होते. विधवेला पुनर्विवाह करायला बंदी होती. एवढे करूनही समाज थांबला नाही, तर तिला विद्रुप करून माणासांतून उठवण्याची व्यवस्था त्याने करून ठेवली होती आणि ही तिची विटंबना समाजाच्या नितीच्या रक्षासाठी आहे असे समर्थन ते करित होते. विधवेच्या केशवपनामुळे तिच्याकडे पाहून कोणत्याही परपुष्पाची कामवासना जागृत होणार नाही व तिचे पाऊल वाकडे पडणार नाही असे त्यांचे मत होते.

बालविवाहाची चाल हे स्त्रीच्या दुर्दशेचे एक प्रमुख कारण आहे असे आगरकर मानीत छेने. स्त्री व पुरुष वयात आल्यानंतरच त्यांचे मीलन घडावे, असा सृष्टीचा नियम आहे. त्याचे उल्लंघन झाले तर समाजावर त्याचे घातक परिणाम होतात. हिंदू समाजात बालविवाहाची चाल शोकडो वर्षे रूढ असल्यामुळेच आमची प्रजा क्षीण, अत्यापुष्पी, नादान, उत्साहशून्य व भेकड अशी होत आहे. त्याचे मानसिक सामर्थ्यही नाहीसे होत आहे असे त्यांचे मत होते. बालविवाह बंद झाल्यास बालविधवा होणार नाहीत, स्त्री पुरुषाच्या सुखासाठी आगरकरांनी स्वयंवर पध्दतीचा पुरस्कार केला. त्यांच्या मते स्वयंवर नाही तो बालविवाह होय. हिंदू समाजात पूर्वी स्वयंवराची चाल होती, तरुणापणी विवाह होत असत, पण ते पुढे बंद होऊन बालविवाह सुरू झाला. तो इतका पराकोटीला गेला की मुले जन्माला येण्यापूर्वीच त्यांचे लग्न काही लोक ठरवू लागले, आणि लहान अर्भकांचीही लग्ने करू लागले. ऋतुप्राप्तीपूर्वीच मुलींचे लग्न केले पाहिजे नाहीतर पितर नरकांत जातात असे धर्मशास्त्र सांगते. परंतु ज्यांना काम-विकार अजून माहित नाही अशा मुलांमुलींचा लग्न सोहळा उरकून त्यांना रात्री शृंगारलेल्या खोलीत कोंढायवे व त्यांनी रतीसुख भोगावे अशी अपेक्षा करावयाची हा एक अत्याचार आहे असे स्पष्ट करून आगरकरांनी बालविवाहाचा निषेध केला.

बालविवाहात लहान मुलीचे कित्येकदा म्हाता-या पुरूषांशीही लग्न केले जात होते. कारण विवाहाच्या बाबतीत समाजाने पुरूषांवर कसलेच बंधन घातले नव्हते. अशा विजोड विवाहामुळे कामांध पुरूष कधी कधी आपल्या अल्पवयी स्त्रीवर अत्याचार करण्यासही मागेपुढे पहात नव्हते. त्यामुळे त्यांचे व सर्व राष्ट्रांचे अतोनात नुकसान होत होते व त्यामुळे स्त्रियांची ही गुलामगिरी नष्ट होऊन गृहस्थिती सुधारण्यावाचून राष्ट्रांची सुधारणा होणे शक्य नाही, असे आगरकरांनी प्रतिपादले आहे. ५

बालविवाह, विधवा पुनर्विवाह, केशवपन, सती याबरोबरच आगरकरांनी पती-पत्नी संबंधाचाही विचार केला आहे. त्यांच्या मते पाश्चिमात्य देशातील गृहस्थिती व विवाहप्रथा अगदी निर्दोष असली तरी, भारतीय विवाहपद्धतीपेक्षा पुष्कळ चांगली व अनुकरणीय आहे. हिंदुस्थानांत पूर्वी तीन लग्न पद्धती चालू होत्या. पुरूषांनी स्त्रियांना जिंकून किंवा पळवून आणून त्यांच्याशी लग्न करणे ही एक प्रथा, बापाकडून मुली विकत घेणे ही दुसरी प्रथा व स्त्री पुरूषांनी एकमेकांना पसंत करून लग्न करणे ही तिसरी होय. पहिली प्रथा अदिवासी लोकांत अजूनही थोड्याफार प्रमाणात आढळते. दुसरी पद्धत देशात बहुतेक सर्वत्र चालू आहे. तिसरी पद्धत मात्र अनेक शतके झाली तरी आपल्याकडे चालू नाही. वधूला वर व वराला वधू पसंत पडून त्यांचा विवाह होणे हा प्रशास्त प्रकार केवळ पुराणांतच पहायला मिळतो. पूर्वी स्वयंवराची चाल होती, पण ती आता अस्तित्वात नाही. पूर्वी केव्हातरी एका स्त्रीने अनेक पती करण्याची चाल होती, असे द्रौपदीच्या उदाहरणावरून दिसते. बहुभार्यात्व तर या देशात अजूनपर्यंत चालू आहे. यावरून आपल्याकडे स्त्री-पुरूष संबंध बलात्कार तत्वावर चालत होते हे सिद्ध होते. म्हणून आपल्याकडे जे विवाह होतात ते संमती तत्वास अनुसरूनच झाले पाहिजेत

म्हणजे एकपत्नीत्व प्रस्थापित होईल. विष्णुविवाह, स्त्रीचे द्रास्य इत्यादी गोष्टी अत्यंत शोचनीय असून, त्यांत बलात्काराचा पुष्कळ भाग आहे. पाश्चात्य लोकांत ज्याप्रमाणे परस्परांच्या संमतीने विवाह होतात व एकपत्नीत्व रूढ होते, अशीच पध्दत भारतात प्रस्थापित व्हायला हवी आणि नवीन शिक्षाणामुळे बलात्कारतत्त्व मागे पडून त्या जागी संमती तत्त्व प्रस्थापित होईल असा आगरकरांना विश्वास वाटत होता. ६

आगरकरांनी स्त्रीशिक्षणाचा पुरस्कार हिरहिरौने केलेला आपल्याला आढळून येईल. त्यांच्या मते, व्यक्तीला योग्य व्यक्तोमत्त्व घेण्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीला शिक्षाण मिळाले पाहिजे, नाहीतर शिक्षाण न मिळालेल्या माणसांना अज्ञान काळ कंठावा लागतो. शिक्षाण हे काही किमान मर्यादेपर्यंत सर्वांना आवश्यक मिळाले पाहिजे आणि ज्याअर्थी समाजांत फार मोठी संख्या गरीब लोकांची आहे त्याअर्थी त्या मर्यादेपर्यंतचे शिक्षाण मोफतही मिळण्याची तरतूद झाली पाहिजे असे मत आगरकरांनी स्पष्टपणे सांगितले. प्राथमिक शिक्षाण सार्वत्रिक असावे, सक्तीचे असावे आणि मोफत असावे. या सूत्राचा उपदेश हिंदुस्थानात आगरकरांनी प्रथम केला. हे प्राथमिक शिक्षाण स्त्री-पुरुषांना व सर्व जातींना भेदाभेद न करता दिले पाहिजे. असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. सर्व प्रकारचे शिक्षाण, प्राथमिक, दुय्यम व उच्च स्त्रियांना व पुरुषांना सारखे थावे व एकत्र थावे असेही मत त्यांनी प्रतिपादन केलेले आहे. स्त्री-पुरुषांना एकत्र शिक्षाण देण्याला त्याकाळी मोठ्या प्रमाणावर विरोध होता. स्त्रियांसाठी निराळी हायस्कूल, कॉलेज व विद्यापीठे स्थापन केली जात होती. परंतु शिक्षाणाच्या कामांत स्त्रियांचा "सवता सुभा" उभा करण्याला आगरकर अनुकूल नव्हते. त्यांच्या मते समाजहिताच्या व व्यक्तिकल्याणाच्या दृष्टीने स्त्रियांना व पुरुषांना एकाच प्रकारचे शिक्षाण थावे व ते ही एकत्र थावे. ७

बालविवाह

समाजातील जे प्रमुख दोन घटक आहेत ते म्हणजे स्त्री व पुरुष होय. त्याकाळी स्त्रीच्या व्यक्तीमत्त्वाच्या विकासाचा जर विचार केला तर स्त्री ही पूर्णापणे उपेक्षितच होती. एकेकाळी समाजात जरी स्त्रिला मानाचे स्थान होते तरी त्यानंतर तिची अधोगती होत होत ती पुरुषाच्या मार्गातील धोंड व ती "स्वातंत्र्योपभोग घेण्यास योग्य नाही" अशी वचने तिच्यावर फेकून तिला अधोगतीच खोल गर्तेत टकसून देण्यापर्यंत झाली होती. तिच्यावर अनेक बंधने होती. तिला मन नाही, तिला इच्छा नाही, ती पूर्णापणे परतंत्र आहे, तिच्यावर पतीचे पूर्ण स्वामित्व असते, अशाच समजूत त्या काळी स्त्रीविषयी होती. म्हणूनच हया सर्व परिस्थितीचा विचार करून सामाजिक सुधारणा जर करावयाची असेल तर स्त्रीविषयक सुधारणा झाल्याशिवाय सुधारणा पूर्ण झाली आहे असे म्हणता येणार नाही हे समाजसुधारकांना पूर्णापणे जाणवले होते म्हणूनच म. पुले, लोक-हितवादी इत्यादी समाजसुधारकांनी स्त्रीशिक्षण, स्त्रीस्वातंत्र्य, बाल-विवाह निषेध, पुनर्विवाहास प्रोत्साहन या गोष्टींना आपल्या सुधारणांति प्राधान्य दिले. पुढे आगरकरांनी व टिळकांनी हाच मार्ग उचलून धरलेला आहे. ८

गो.ग. आगरकरांनी बालविवाहाच्या पध्दतीचा तळमळीने निषेध केलेला आपल्याला दिसून येईल. बालविवाह, त्यामुळे होणारे अनर्थ लहान मुलींवर होणारे अत्याचार, बाल विधवांची दुर्दशा, स्त्री-पुरुष विषमता त्यामुळे स्त्रियांवर होणारे अन्याय, त्यांच्या बाबतीतली धर्मशास्त्राची निष्ठुरता, धर्मशास्त्राने केलेली स्त्रीची अवहेलना या बाबींच हिंदू समाजाच्या शिलावस्थेला कारणीभूत ठरल्या आहेत असे त्यांनी स्पष्ट केले होते.

आगरकरांच्या मते, स्त्रियांच्या दुःस्थितीचे प्रमुख कारण म्हणजे हिंदू समाजातील बालविवाहाची रूढी होय. स्त्रियांच्या वाटयाला येणारी बहुतेक दुःखे, आपत्ती या रूढीमुळेच येतात व त्यामुळे समाजाचेही अपरिमित नुकसान होते. बालविवाहाची रूढी समुळ नष्ट करण्यासाठी तरुण सुशिक्षितांना आगरकर नम्रपणे म्हणतात, "ज्या प्रमाणे जोरदार वृक्ष निपजण्यास मुळ अंकुर जोरदार पाहिले, त्याप्रमाणे देशांत सुदृढ स्त्री-पुरुष निपजण्यास, सुदृढ मुले होण्यास, वैयक्शास्त्रांत जो ख-या विवाहाचा काळ सांगितला आहे त्याचे उल्लंघन होता कामा नये. या कालाचे उल्लंघन आमच्याकडून अनेक वर्षे होत असल्यामुळे आमची प्रजा क्षीण, अल्पायुषी, श्रम करण्यास नादान, उत्साहशून्य व भेकड अशी होत आहे. आमच्या शरीर-सामर्थ्याचा लोप झाल्यामुळे आमचे मानसिक सामर्थ्यही नाहीसे होत आहे. बालविवाहाची पध्दत जर समुळ नष्ट झाली तर ज्या घरोघरी "अग्नाग्नी बालविधवा दृष्टीस पडतात त्या दृष्टीस पडणार नाहीत, पुरुषांच्या अंगी अधिक पौष्ण दृष्टीस पडू लागेल. तरुणांस अधिक उद्योग करण्याची हिंमत येईल व धाडसी कामे त्यांच्याकडून होतील. विवाहापूर्वी मुलीस ज्ञान संपादण्यास अधिक फुरसद मिळाल्यामुळे पुढे त्यांच्या हातून अपत्यसंवर्धनाचे व प्रपंच चालविण्याचे काम अधिक चांगल्या पध्दतीने होईल. पण हे सर्व होण्यास बालविवाहाची चाल बंद झाली पाहिजे आणि ती बंद होणे न होणे सर्वस्वी तुमच्यावर अवलंबून आहे. १ तरुणांना असा उपदेश करून त्यांनीही चाल बंद करण्यासाठी महाराष्ट्रातील बालविवाह निषेधक मंडळी स्थापावी ही सूचना केली व या मंडळाचा पहिला सभासद होण्याची तयारी ही दर्शाविली. केवळ स्त्रीसमाजावर नव्हे तर या देशावर ओढविलेल्या बहुतेक सर्व अनर्थ परंपरा या बालविवाहामुळेच ओढवल्या आहेत असा आगरकरांचा निश्चित सिध्दांत होता. परंतु लोकमान्य टिळकांच्या मते, "बालविवाहापासून दुष्परिणाम होत नाहीत असे आमचे म्हणणे नाही परंतु

सर्व राष्ट्रीय -हासाचे बीज बालविवाहांतच आहे हे म्हणणे ब-याच धाडसाचे होईल." १० म्हणजेच टिळकांनी बालविवाह हेच एकमेव कारण समाजात अनर्थ पसरायला कारणीभूत आहे हे अमान्य केले होते.

"सामाजिक सुधारणा आणि कायदा" या लेखात आगरकरांनी बालविवाहाच्या स्टीवर व तिचे समर्पण करणा-यावर अत्यंत प्रखर टिका केली आहे, आणि ही स्टी कायद्यानेच बंद केली पाहिजे असा आग्रही केला आहे. तसेच केवळ या कायद्याने सर्व कार्य होईल असे नाही. कारण मुलीच्या लग्नाच्या वयाची मर्यादा १० ते १२ पर्यंत वाढवून त्यावर समाधान मानून चालणार नाही तर आपणास त्याच्याही पुढे पुष्कळ गेले पाहिजे आणि त्यासाठी समाजाच्या पायातच जोर असला पाहिजे. बालविवाहाच्या स्टीमुळेच बालवैधव्य व केशवपन या अत्यंत कुर व राक्षसी स्टीना स्त्रीयांना तोंड यावे लागत आहे. आगरकरांच्या मते बालविवाहाची चाल इतर सर्व वाईट चालीपेक्षा विघातक आहे असे त्यांचे मत होते. परंतु बालविवाहाच्या दुष्ट चालीतून आपण सुटलो आहोत असे म्हणता येणार नाही. मुलगी निदान १५-१६ वर्षांची होईपर्यंत व मुलगा २०-२२ वर्षांचा होईपर्यंत त्या दोघांचाही "नितिशास्त्रात" प्रवेष्ट होऊ नये, हे ही संमजस लोकांना संमत झाले परंतु बालविवाहाची चाल बंद करण्यासाठी कोणते उपाय योजावेत याबद्दल मात्र मते भिन्न भिन्न आढळून येतात. टिळकांच्या मते, ही जबाबदारी स्वतः लोकांनीच आपल्या शिरावर घ्यावी, दुस-या पक्षांच्या मते केवळ लोकांनचही जबाबदारी सोपविण्यापेक्षा, सरकार व लोक या उभयतांच्या साहाय्याने ही चाल नष्ट करण्याचा प्रयत्न करावा व तसे केल्यानेच आमचे पाऊल छात्रीने पुढे जाईल असा आगरकरांना विश्वास वाटत होता. लोकमान्य टिळकांना मात्र बालविवाह बंद करण्यासाठी कायद्याची मदत घेऊ नये असे वाटत होते, तसेच परकीय सरकारची मदत तर घेऊ नये. टिळकांच्यामते, "बालविवाहापासून राष्ट्राचे व लोकांचे नुकसान

होत नाही असे आम्ही कोठेही प्रतिपादन केलेले नाही. परंतु फक्त बाल-
विवाह बंद केल्यानेच राष्ट्राची उन्नती होणार आहे असे मला वाटत नाही.
आपल्यावर जे पारतंत्र्य आहे, त्याचा दोष बालविवाहावर टाकणे योग्य
नाही. बालविवाह राष्ट्राच्या उन्नतीसाठी घातक आहे हे मला मान्य
आहे. परंतु बालविवाह थांबविण्यासाठी दुसरी अनेक अंगे व उपांगे लागतात
व ती सिध्द करून जागृत ठेवणे हे प्रत्येक देशाहितचिंतकाचे पहिले काम आहे.
बालविवाह बंद करणे ही त्यापैकीच एक गोष्ट आहे. परंतु इतर अंगाबरोबरच
तिचा विचार झाला असता ती हल्लोपेक्षाही विशेष सुलभ रीतीने अंमलात
येईल." ११

सतीची चाल बंद करण्यासाठी किंवा विधवा विवाह कायदेशीर
होण्यासाठी किंवा विधवापन बंद करण्यासाठी जी कारण आहेत, तीच
या बालविवाहाच्या चालीसही पूर्णपणे लागू होतात, असे म्हणता येणार
नाही. आगरकरांच्या मते, "व्यक्ती स्वातंत्र्य व समाजबंधन यांच्या योग्य
मर्यादांचा जसा प्रत्यक्षा अतिक्रम वरील गोष्टीत होतो तसा बालविवाहाच्या
चालीत उघडपणे होत नाही. या बालविवाहाच्या चालीमुळे लक्षावधी
मुलांचा १२ दिवसांच्या आतच मोक्षा होतो. व १६-१७ वर्षांच्या आतच
मुले बाप बनल्यामुळे त्यांची तऱ्ण्यातील हिंमत व महत्वाकांक्षा नाहीशी
होते. तसेच ७-८ वर्षांपासूनच आई-वडिलांच्या ममतेला पारखी होऊन,
सासरच्या माणसाच्या धाकाने मुलीचे सर्व व्यक्तिमत्त्व नाहीसे होते.
म्हणून बालविवाहाची ही प्रथा थांबविली पाहिजे." १२ परंतु बालविवाह
बंद करण्यासाठी कायदा कशाळा हवा, त्यांत काय झाले ? किंवा
यामध्ये घोर अनर्थ कुठे घडला आहे या प्रकारची मते पुराणमतवाद्यांनी व्यक्त
केली. यावर आगरकर म्हणतात, "कृतान्तकटकामलध्वज जरा दिसो लागली ।।
पुरः सरगदांसवे झगडता तनू भागली ।।" अशी ज्यांची स्थिती आहे, अशा

१९ वर्षांच्या म्हाता-यास "नवरा मुलगा" म्हणून समजून एखाथा ७-८ वर्षांच्या अल्लड मुलीस बाहुल्यावरच "विधवा" करण्यांस ज्यांना काहीच वाटत नाही परंतु तिने जर पुनर्विवाह केला तर "अन्नहयणम्", "अन्नहयणम्" म्हणून दाही दिशा दणाणून सोडण्यास ते मागे पुढे पहात नाहीत, अशा लोकांना आई-वडिलांनी व सासु-सास-यांनी केवळ आपल्या हौसेखातर सजीव बाहुला-बाहुलीची लग्ने लावण्याचा खेळ खेळल्यापासून, "तुमचा खेळ होतो परंतु आमचा जीव जातो" असे म्हणायला कसे सुचत नाही हे आम्हांला समजत नाही असे आगरकर युक्तीवाद करतात. आगरकरांच्या मते, एखाथा चोरट्या सुनेला कळण लावण्यासाठी सासु जसे तापलेल्या पळीने डागणे, किंवा तिला उलटी टांगून तिच्या पाठीची साले काढणे हे जसे आपले कर्तव्य समजते, त्याप्रमाणे पुढे मागे वाईट पाऊल पडेल, एवढ्या संज्ञायावस्त एखाथा बालविधवेची म्हाव्याकडून धिंड काढावी हे योग्यच आहे अशी ज्यांची समजूत आहे, असे लोक बालविवाहाच्या कायद्याच्या आड येतात हे काही विलक्षण नाही. १३

विवाह हेच स्त्रीच्या जीवनाचे सारसर्वस्व ! विवाहामुळे स्त्रीला सुखापती होण्यापेक्षा उलट तिच्या जीवनांत अनर्थ परंपराच सुरु होत होती. तिच्या बाल्यावस्थेत, विवाह म्हणजे काय हे कळण्यापूर्वीच, तिचा विवाह-वेदीवर बळी दिला जात असे. पतीच्या निधनाने जर स्त्रिला वैधव्य प्राप्त झाले तर तिच्या दुःखाला अंतच नसे. तिला जबरीने सती जाण्यास लावणे व त्यातूनही ती बचावली तर तिचे जबरीने केशावपन करत हया दोन्ही क्रूर व अमानुष चालीविरुद्ध आगरकरांनी "सुधारका"तून अनेक कठोर हल्ले केले व ही चाल कायद्यानेच बंद केली पाहिजे असे प्रतिपादन केले. विधवा स्त्रियांची पातना व तिचा समाजाकडून होणारा छळ हा हिंदू समाजाला लागलेला क्लेशच होता. तिच्या कुटुंबातून होणारा कौडमारा व छळ तिला असह्य होत असे.

वैधव्य हा हिंदू स्त्रीला लागलेला एक शाप होता असे स्त्रियांना वाटे दुस-या प्रकारच्या विषम विवाहात पत्नी कोवळी बालिका तर पती हा ३५-४० वर्षांचा बिजवर किंवा तिजवर असे. अशा विवाहात जो अनर्थ होतो त्याचे अत्यंत विदारक वर्णन "समजत नाही ते हे", "हा कलंक कसा जाणार ?" व "म्हणण्यासारखा उपयोग नाही" या लेखांतून केलेले आहे. बंगाल्यात हरिमोहनकडून कुलमनी सारख्या कोवळ्या बालिकेवर प्रत्यक्षात घडलेल्या अकाली संभोगामुळे जो अनर्थ झाला व जी हानी झाली त्याचे अत्यंत हृदयद्रावक रीतीने वर्णन करून वाचकांच्या भावनांनाच आगरकरांनी हात घातलेला आहे व हयासाठी सरकारपासून असा कायदा करून घ्या की पंचवीसपासून चाळीसपर्यंत लग्न करू इच्छिणा-या कोणत्याही वयाच्या वराने बारा वर्षांच्या आतील वयाच्या मुलीशी लग्न करू नये, नाहीतर हा वाच शोळीचा खेळ थांबवणे असंभव वाटते ? असे हृदयद्रावक उद्गार आगरकरांनी काढलेले आहेत. १४

बातविवाहाप्रमाणेच त्या काळी समाजात विषमविवाह पध्दती अस्तित्वात होती. विषम विवाहात पत्नी अल्पवयीन कोवळी बालिका तर पती अनेक वेळा तिचा पिता किंवा पितामह शोभणारा वृद्ध जरठ असे. हयामुळे विवाहोत्तर अल्पावधीतच पतीच्या निधानामुळे या बालविधवेला अतोनात कष्ट, यातना भोगाव्या लागत असत. पत्नीच्या निधानंतर स्त्रीचा इतका अमानुष छळ करीत असत की तिला वैधव्यापेक्षा सती जाणेच बरे वाटत असल्यामुळे ती पतीच्या चितेवर स्वतःच झोकून देत होती. सती प्रथेमागे सुरूवातीला जरी प्रतिप्रेमामुळे ही भावना अस्ती तरी कालांतराने ती एक स्त्री, आचार, प्रथा बनली व त्यामुळे एखाद्या स्त्रीला जरी आत्मदहन करावयाचे नसले तरी तिला जबरदस्तीने पतीच्या चितेत लोटून, टकसून देत असत. हया निध प्रकारचा व त्यातील अमानुषत्वाचा "केसरी"कारांनी ७ जून, १८९१ च्या

लेखातून निषेध केला आहे. त्यात आगरकर म्हणतात, "स्त्रियांविषयी पुण्यांची मत्सरबुद्धी इतकी तीव्र असावी की नवरा जिवंत असता त्याच्या-शी तिने दगलबाजी न करावी यासाठी योजलेले उपाय कमी नाहीत, तर त्याच्या पाठीमागे त्या दगलबाजीचा मुळीश संभव राहू नये म्हणून तिचा या जातून मागमूस नाहीसा करून टाकावा असे त्या काळच्या नितिशशास्त्र-वाल्यांनी ठरवून टाकले असावे. याला म्हणावे शास्त्राकार आणि धर्माधिकारी." १५ धर्माच्या नावाखाली ह्या अमानुष चालीचे समर्थन करू नये असे आगरकरांचे मत होते. बालविवाहामुळे स्वतंत्र्यहानी, शक्तीहीनता, धाडसीपणाचा प्रभाव आणि बुद्धीमांध हे दोष आमच्या ठिकाणी निर्माण झाले आहेत असे आगरकरांचे मत होते. ज्या वयांत मुलाने वियार्जन करावयाचे त्या काळातच तो विवाह व संसार ह्यात अडकल्या-मुळे व ह्या बाबतीत अजून उत्साह निर्माण न झाल्यामुळे व त्या जबाबदा-या मुद्दाम येऊन पडल्यामुळे त्याचे मानसिक सामर्थ्य वाढत नाही. अर्थार्जनाचे ज्ञान पुरेसे नसतेच, त्यामुळे दारिद्र्य तर पाचवीला पुजलेले असते व त्यातच फाजील संततीची भर व आरोग्यहानी हे सर्व निरर्थकच त्याच्या मागे लागते. ह्या स्त्रीचे निरर्थकत्व अर्शास्त्रदृष्ट्या, व्यावहारिकदृष्ट्या, स्त्रीच्या आरोग्याच्या दृष्टीने देखील हानीकारकच आहे. बालविवाहाच्या स्त्रीतील हे निरर्थकत्व व हानीकारकत्व "अर्शास्त्रदृष्ट्या बालविवाहाचा विचार" (३ ऑगस्ट, १८८१), "व्यवहारदृष्ट्या बालविवाहाचा विचार" (१० मे, १८८१) "स्त्रीदास्य विमोचन" (३१ ऑगस्ट, १८८२, ७ नोव्हेंबर, १८८२) ह्या लेखातून आगरकरांनी सिद्ध केलेले आहे. त्याचबरोबर "मराठमोळा" (२५ एप्रिल व २ मे, १८८२), "स्त्रीदास्यविमोचन" (३१ ऑगस्ट, १८८२ व ७ नोव्हेंबर, १८८२), "सासुरवास" (२६ डिसेंबर, १८८२) ह्या लेखातून देखील स्त्रीच्या पारवंत्रतेचे, दैन्याचे, विकृतातेचे, सासरी बालकपूच्या होणा-या छळाचे, तिच्या कुर्बणोचे विदारक वर्णन केलेले आहे. १६

बालविवाहास आळ घालण्यासाठी कायदा करावा असे आगरकरांचे आरंभापासूनचे मत होते. पण त्यांचे हे मत त्या वेळच्या कोणत्याही सहका-यास मान्य नव्हते. आगरकरांनी आपल्या केसरीमधील "अर्शास्त्र-दृष्ट्या बालविवाहाचा विचार" या लेखात पुढील विचार व्यक्त केले, "नहाण आल्याशिवाय मुलींची लग्ने करू नयेत असा अकबर बादशाहाने केलेला कायदा सर्वांनी गप्प खाली मान घालून ऐकला" याचे वर्णन करून नंतर आगरकरांनी म्हटले आहे. "स्वतःची राजसत्ता नाही व जे सरकार आहे ते अशा कामात मन घालीत नाही. तेव्हा दादापुता करूनच लोकांची मने वळविली पाहिजेत." मात्र "टाकी मारून टाड झाजवणे देखील सोपे, पण उपदेशाने लोकांचे दुराग्रह काढणे फार दुस्तर." १७ अशा शब्दात त्यांनी लोकांना उपदेश करून हे काम होण्यासारखे नाही असे म्हटले आहे. बापाने मुलाला, पंतोजीने शिष्यास, किंवा भाडेक-याने आपल्या लहान, म्मतेने मन वळवून, चुचकारून मार्गास लावावे हा प्रथम पद्धत आहे, परंतु तशाने सर्व्व प्रसंगी कार्यभाग होतो असे नाही. कधी मुलाला बागुलबुवाचे भय दाखवावे लागते कधी शिष्यास घोडीवर चढविणे भाग पडते, व तशास बाभळीच्या फोकाबाचून दुसरा उपाय अपुरा पडतो. तीच गोष्ट बालविवाहाच्या प्रसंगीही लागू पडते. लग्न म्हणजे लहान मुलांचा खेळ नव्हे. त्याचा व समाजाच्या हिताचा फार निकट संबंध आहे. तेव्हा एकदा क्शीतरी पोरांची हाडे भाजून काढली की, गंगेत घोडे न्हाते, असे समजून काळ वेळ कोरे काही न पाहता, जे आईबाप आपल्या लहान मुलांमुलींना या बेडीत अडकविण्यास आतुर झालेली असतात त्यांनी आपले कर्तव्य जाणून स्वसंतोषाने हा पोरखेळ सोडावा हा राजमार्ग आहे. परंतु आईबापाच्या अज्ञानामुळे किंवा दुराग्रहामुळे ती तसे करण्यास तयार नसतील, तर त्यांस कायद्याची भिती दाखवून भिवविणे आवश्यक आहे. म्हणजेच चौदाव्या रत्नाच्या भितीने एकदा त्याला वळण लागले म्हणजे हळूहळू त्या वळणाच्या मोडीनेच त्याची सुधारणा होत जाते. तसेच आगरकर असाही युक्तीवाद करतात की, बालविवाहाची

चाल मोडून योग्य काळी विवाह होऊ लागले तर केवळ कायदाच पुरेसा आहे असे आम्ही मुळीच म्हणणार नाही. कायदाने फार थोडा टप्पा साधणार आहे, पुढचा सर्व मार्ग क्रमण्यास समाजाच्या पायांतच जोर पाहिजे, त्यावाचून आपण ही दुष्ट चाल नष्ट करू शकणार नाही. फार तर कायदा मुलीच्या वयाच्या बाबतीत १० ते १२ वर्षांपर्यंत व मुलाच्या बाबतीत १६-१७ वर्षांपर्यंत विवाह मर्यादा करेल. परंतु एकदयावरच आपण समाधान मानता कामा नये. आपल्याला त्याच्या पुढे पुढे गेले पाहिजे. कायद्याच्या-मुळे इतकेच होईल की, १०-१२ व १६-१७ ही मर्यादा तरी कायमची झाल्या-सारखी होईल. मात्र ज्या लोकांना या दुष्ट चालीचे परिणाम माहीत नाहीत तेच बालविवाह करतात असे नाही तर ज्या लोकांना आपली चूक पूर्णपणे माहीत असूनही ते आपली मुलगी ७-८ वर्षांची किंवा मुलाला १२ वे वर्ष लागते न लागते तोच त्याच्या लग्नाची घाई करतात. १६ बाल-विवाहाची प्रथा आपल्याकडे का पडली असावी हयाचा विचार करताना आगरकरांना असे आढळले की, आपल्याकडे जातीभेदाची भिंत एकटी अमेथ आहे की, वधुवरांची निवड करण्यास प्रदेश अपुरा पडत असे, आपल्या मुलीला किंवा मुलाला योग्य स्थळ मिळेल की नाही हा यक्षा प्रश्न मुलांच्या आईबापापुढे उभा असतो. जातीभेदामुळे आपल्या ब्राह्मणवर्गात अनेक पोटजाती-देशस्थ, कोकणस्थ, क-हाडे इ. स्ट्ट झाल्यामुळे व त्यांचा आपआपसात बेटिव्यवहार होत नसल्यामुळे स्वतःच्या तेवढ्या जातीपुरतीच मुलीला व मुलाला योग्य स्थळ मिळणे अत्यंत दुरास्पद होत असे. त्यामुळे मुला-मुलीच्या लहान वयातच आपल्या पोटजातीत योग्य स्थळ हुडकण्याची मर्यादा त्यांच्यावर पडत असे. म्हणून मुले-मुली लहान असतानाच (वयात येण्यापूर्वीच) त्यांचे विवाह उरकून टाकीत असत व एकदाही प्रथा पडल्यावर तिच्यावर धर्माचा शिक्का मोर्तब होऊन ती एक धार्मिक स्त्री-रीती पडली असावी व त्यामुळे आज त्यापासून किती अनर्थ होत आहे हे समजून देखील

धर्माविरुद्ध आचरण करण्यास बहिष्काराच्या भितीने कोणीही तयार होत नाही. १९ त्यामुळे त्यांचे सर्व सुधारणेचे विचार जागच्या जागी फिजून जातात. एखाद्या मनुष्याचे हात बांधून टाकून तो कांही उद्योग करीत नाही म्हणून त्यास दोष देणे शहाणपणाचे होणार नाही. तसेच सुधारणा व्हावी असे इच्छिता-या व बोलून दाखविणा-या लोकांच्या अडवणी दूर करतां येण्यासारख्या असूनही त्या दूर न करतां उपदेश करीत बसणे व जी गोष्ट आपल्या हातून घडत नाही, तीच दुस-यांनी न केल्याबद्दल त्यांचा उपहास करीत बसणे चुकीचे आहे व ज्या सुधारणेचा केवळ स्वतःपुरताच परिणाम घडणारा असतो अशा गोष्टीत मनुष्याने स्वतःस झीज लावून घेऊन घेयाने उदाहरण जगास दाखवावे. तसेच बालविवाहाची चाल घातक आहे किंवा नाही याविषयी साक्षांक असल्यामुळे व आपल्या मुलाबाळांचे हित पाहणे महत्त्वाचे कर्तव्य असल्यामुळे, त्या विचारांचा आचारावर परिणाम घडण्यास जी एक मोठी अडवण येते ती ह्या कायद्याने दूर होण्यासारखी आहे. सर्वच मुलींचो लग्ने १०-१२ वर्षांच्या आंत होणार नाहीत किंवा सर्वच मुलींची लग्ने १६-१७ वर्षांपूर्वी होणार नाहीत अशी कायद्याने हमी घेतली असतां सर्वांचीच काळजी दूर होईल व आपले एकतरी पाऊल पुढे पडले असे छात्रीने म्हणता येईल. २०

आगरकरांनी ही प्रथा बंद करण्यासाठी पुढील उपाय सुचविले होते.

१) बालविवाहाची चाल शारीरशास्त्रदृष्ट्या अयोग्य आहे हे लोकांना पटविणे व जोपर्यंत मुला-मुलींच्या शारीराची संपूर्ण वाढ होत नाही तोपर्यंत मुला मुलींच्या शारीराचो संपूर्ण वाढ होत नाही तोपर्यंत अन्योन्य समागमास त्यांची शारीरे योग्य ठरत नाहीत हे प्रतिपादन करणे.

२) बालविवाहाची चाल धर्म संमत सशास्त्र नाही, त्यामुळे ह्याविरुद्ध आचरण केल्यासारखे ठरत नाही. त्यामुळे बहिष्काराची भिती बाळगण्याचे

कारण नाही. हे समजावून सांगितले असता लोक ह्या चाली विरुद्ध आचरण करण्यास तयार होतील.

३) लोकशिक्षाणांने लोकांचे ह्या चालीविरुद्ध लोकमत तयार करवून त्यापासून होणा-या तोट्यांची व फायद्यांची जाणीव करू दिली पाहिजे. म्हणजे ते ह्या चालीविरुद्ध आचरण करण्यास तयार होतील.

४) कायद्यानेच मुला-मुलींच्या विवाहाची, संमतीवयाची मर्यादा वाढविली असता कोणीही त्या आदर आपल्या मुलामुलींचे विवाह लावू शकणार नाही. त्यामुळे आपल्या मुला-मुलींना योग्य स्थळ मिळण्याची जी धाई होते ती न होता आपोआप विवाह लांबणीवर पडतील. कारण कायदा झाल्यास कोणीही लवकर लग्ने लावूच शकणार नाहीत व आपल्या मुलीचे लग्न उशिरा केल्यास योग्य स्थळ मिळणार नाही ही भिती लोकांना पडणार नाही. कारण विशिष्ट वयाच्या आदर कोणीच लवकर लग्ने करू शकणार नाहीत. अशा रीतीने विवाहाची मर्यादा आपोआपच लांबणीवर पडेल.

५) तसेच पोटजातीभेदाची जी मर्यादा आहे त्यात जे बेटी व्यवहार होत नाहीत, ती मर्यादा सैल केल्यासही आपल्या मुलीस योग्य स्थळ न मिळण्याचे भय कमी होईल व त्यामुळे आपल्या मुला-मुलींच्या योग्य स्थळ-निवडणुकीचा प्रदेश संकुचित होणार नाही व ह्यामुळे आपल्या मुला-मुलींच्या विवाहाची धाई होणार नाही व त्यामुळे खालील अनेक फायदे होतील.

१) मुली बापाच्या घरी लग्नाआधी बरीच वर्षे राहिल्याने ममतेने त्यांना शिक्षा देण्यास पुष्कळ अवधी सापडेल.

२) प्रथंवाचे लकडे त्यांच्या पाठीमागे अल्पवयात न लागल्यामुळे त्यांची वाढ वांगली होऊन त्यांची मुल सुदृढ निपजतील.

- ३) त्यांना प्रपंचाचा भार सहज वाहता येईल व पुष्कळांच्या कपाळीचे वैधव्य टळेल.
- ४) पुरुषास साहसाची कामे करण्यास उमेद राहिल.
- ५) संतती अधिकाधिक कार्यक्षम निपजत जाईल.
- ६) सर्वत्र उद्योग, उत्साह यांची वृद्धी होईल व ज्या कारणाने ऐहिक संसारयात्रा सुखावह होते त्यापैकी बरीच कारणे या देशात दिसून येतील. इतका मुलभूत विचार आगरकरांनी बालविवाहावर केलेला होतो. २१

पण वरील सर्व विचार प्रत्यक्षात कसे उतरणार हया संबधातच त्या वेळच्या समाजचिंतकांत मतभेद उत्पन्न झालेले होते. आगरकरांच्या मते, हे विचार प्रत्यक्षात उतरायला लोकशिक्षण हा प्रमुख मार्ग आहे. बालविवाह धर्मसंमत धर्मशास्त्रात विशिष्ट वयातच विवाह करावा याला आधार नाही. अमक्या वयातच विवाह झाला पाहिजे असे स्पष्ट म्हटलेले नाही. हे आगरकरांनी अनेक लेखातून लोकांना शास्त्राचा आधार देऊन (लोकांच्या समाधानासाठी) पटविण्याचा प्रयत्न केला व म्हणून त्याविरुद्ध आचरण धर्माविरुद्ध होत नाही हे ही पटकून सांगितले. परंतु लोकांना मनाने जरी पटले तरी बहिःकाराच्या भितीमुळे त्यानुसार वागण्याचे मनोधैर्य त्यांच्याजवळ नव्हते. लोकांनी स्वतःतच जर हया अनिष्ट चालीविरुद्ध आचरण केले असते तर ते समाजहिताच्या दृष्टीने अधिक स्थिर व हितकारक होते. परंतु तसे होणे त्यावेळी तरी शक्य झाले नाही. म्हणून या चालीविरुद्ध आचरण घडवून आणण्यास कायदाच पाहिजे असे आगरकरांचे ठाम मत झाले होते. आगरकरांच्या मते अगदी लहान मुलास वेदान्ताच्या गप्पा सांगून कळत नाही. त्याला तोंडाचा किंवा छडीचा धाक्य दाखविला पाहिजे. तसेच ज्याला खून करण्याची खोड लागली आहे त्याला देहान्त प्रायश्चित्ताशिवाय दुसरा दंड नाही. त्याप्रमाणे लोकांच्या आचारात जेवढा अत्यंत कुरपणाचा व

अविचाराचा भाग असेल तेवढा पाहिजे तर तीव्र उपायांनी नाहीसा करण्यास हरकत नाही. सतीची चाल ह्याच न्यायाने बंद झाली. पण बालविवाहाची चाल तितकी अमानुष नसल्यामुळे परकीय सरकारने त्याकडे आपले लक्ष केंद्रित केले नाही. त्यांना असे वाटले की शिक्षणाचा प्रसार झाल्याने ही चाल सहज मोडण्यासारखी आहे. पण आम्ही कसले निगरादट ! सरकार हात घालत नाही असे दिसल्याबरोबर आम्ही तट फ्लून गेलो व जी गोष्ट सरकारने केवळ मेहरबानीखातर केली नाही ती करण्याचा त्यास अधिकार नव्हता किंवा ती त्यास करता आली नसती असे आम्ही म्हणू लागलो. पण त्याचवेळी ही चाल कायद्याने बंद केली असती तर त्याविरोध जाण्याचे कोणाचे धैर्य होते काय ? किंवा लॉर्ड त्यान्सडौन यांनी ऑफीशल सिंक्रेट अॅक्ट प्रमाणे उधा तसला कायदा एकदम काढला तर त्यास आड येण्याची कोणाची हिंमत आहे काय ? आम्ही भिन्ने, भेकड, सरकारविरोध जाण्याचे धैर्य आमच्यात कोठून येणार ? असे "कायदाच का पाहिजे" ह्याचे स्पष्टीकरण केलेले आहे.

कायद्याने हा सर्वच प्रश्न मुळापासूनच सोडविला जाईल असे मात्र त्यांचे म्हणाणे नव्हते. कायद्याने फार तर फार मोठा टप्पा गाठता येईल. बापा-च्या घरी शूद्र प्राप्त झाला अस्ता बेचाळीस कुळ्या नरकात जाणार ही वेडगळपणाची समजूत दूर करणे मात्र कायद्याने शक्य नाही. हे काम समाजासच केले पाहिजे. कायद्याने येवढे मात्र होईल की, स्थिर राहिलेल्या समाजास गती मिळेल व हा प्रघात एकदा पडल्यास मुलामुलीच्या विवाहाच्या वयाची मर्यादा आपोआप वाढत जाईल अशी त्यांची सात्री होती. म्हणून त्यांनी कायद्याचे समर्थन केलेले आहे. २२

आगरकरांच्या मते आपल्या सुशिक्षित मंडळींना खरोखर आपली सुधारणा व्हावी असे वाटत असेल तर त्यांनी या कायद्याच्या आड येण्याचे

कारण नाही तसेच त्यांना जर सुधारणाच नको असेल तर मग त्यांनी जुनाल "धडे सुधारक" व "उतावळे सुधारक" कौरे निरर्थक कोटीक्रम लावीत बसावे. आम्हाला जसा कायदा असावा असे बाटते त्यात चुकीचे असे काही एक नाही. तसेच या कायद्याने समाजाच्या धर्मसमजूतीस धक्का पोहचण्याचे भयही नाही. १०-१२ वर्षांच्या आत विवाह न झाल्याने पुष्कळ बालवधूंचे कुंकू पुसले जाणार नाही, लहान वयात लग्न झाल्यामुळे सासरो कसे वागावे हे न कळल्यामुळे, त्यांच्या हातून ज्या चुका होतात, त्या चुकाही होणार नाहीत व त्यांचा जाच आपोआपच दूर होईल. बालविवाहाची चाल मोडण्यास समाजानेच तयार झाले पाहिजे. बापाच्या घरी मुलीस श्रू प्राप्त झाला असता ४२ कुळ्या नरकात जातात ही खोटी समजूत दूर करणे म्हणजे एखादा मोठा पर्वत जमीनदोस्त करण्यासारखे आहे व या पर्वताला जमीन दोस्त करायचे असेल तर त्याच्यावर आघात करण्याचे काम समाजानेच केले पाहिजे, कारण हे काम सर्वस्वी कायद्याने होणे अशक्य आहे. मात्र फार दिवसा-पर्यंत एकाच स्थितीशी खिन्न गेलेल्या या आमच्या समाजास प्रथम गती देण्याचे काम फक्त कायद्यानेच होऊ शकणार आहे. ज्याप्रमाणे आगगाडी चालू लागण्यापूर्वी जसा थोडासा धक्का सोसावा लागतो. तसाच या कायद्याचा कडक उपाय गौण असला तरी तो पत्करला पाहिजे. एखादा मनुष्य रोगाने जर्जर झाला असतां नुसत्या मात्रेच्यामुळे त्याला पूर्ण उतार पडून तो धट्टाकट्टा होतो असे नाही तर त्यांच्या योगाने केवळ त्याचा प्राण बचावतो. तशीच गोष्ट या कायद्याच्या बाबतीत आहे. यात उतावळेपणाचा गंधही नाही. आगरकर म्हणतात की या सरकारच्या न्यायप्रियतेवर आमचा इतका विश्वास आहे की, आम्ही त्याचे सर्वस्वी गुलाम बनलो आहोत. परंतु त्यांच्याच मदतीने आम्ही स्वतंत्र ज्ञानपटू होऊ आसा आम्हाला विश्वास आहे. ^{२३} पुराणमता-भिमान्यांनी असंख्य लोकांना कायद्याची भिती घालून त्यांना भिवविण्याचा प्रयत्न केला आहे. यासाठी आगरकरांनी स्वयंवर पध्दतीचा पुरस्कार केलेला दिसून येईल. बालविवाहाची चाल कायद्यानेच बंद केली पाहिजे व त्या

ठिकाणी स्वयंवर पध्दतीनेच विवाह, गांधर्वविवाह किंवा स्वयिमत विवाह यांची पध्दत हळूहळू पडू लागली पाहिजे असे आगरकरांनी निद्वान प्रतिपादन केलेले आहे. एकाने दुस-याचे लग्न करणे म्हणजे बालविवाह होय असे त्यांचे मत होते. ^{२४} लोकमान्य टिळकांनी मात्र स्वयंवर पध्दतीला विरोध केलेला दिसून येतो. त्यांना स्वयंवर पध्दत मान्य नव्हती. कारण ही पध्दत सध्याच्या समाजाला झोपणारी नाही असे त्यांचे मत होते. आगरकरांच्या मते बालविवाहाचाच एक दुष्परिणाम म्हणजे अज्ञानपणी आई-बापांनी केलेले लग्न मान्य न होणे. त्यावेळी स्त्रीला जर घटस्फोट हवा असेल तर तो कायथाने देण्यात यावा असे आगरकरांनी म्हटले आहे. "केसरी" चे संपादक असतानाच "दादाजी विरूढ रत्नाबाई" हे घटस्फोट प्रकरण गाजले होते. त्या वेळीही टिळकांनी सनातनी हिंदू धर्माच्या रक्षागार्थ दादाजीच्या पक्षाचे समर्थन केले होते. त्याच प्रकरणांतील समस्यांचा विचार घेऊन आगरकरांनी घटस्फोटाचे समर्थन केलेले आहे. रत्नाबाईस स्त्री स्वातंत्र्याच्या तत्वानुसार जर पती पसंत नसेल तर घटस्फोट मिळण्यास हरकत नसावी असे आगरकरांचे स्पष्ट मत होते. तर बालपणी झालेल्या विवाहामुळे पुढे पती आवडला नाहीतर फक्त तेवढ्या कारणाने हिंदूविवाह परंपरेनुसार स्त्रीला घटस्फोटाचा अधिकार नसावा असे टिळकांचे मत होते. ^{२५} बालविवाहाचे पूर्ण निर्मूलन आणि स्वयंवराची प्रस्थापना यांच्या दरम्यान बराच धर्मवाद उपस्थित होणार होता. परंतु तो करण्याने पुष्कळांचे हित होणार आहे असे आगरकरांना वाटत होते. बापाच्या घरी मुलगी ऋतुमती होऊ नये व समजा ती ऋतुमती झालीतर तिचे यथासांग गर्भाधान झालेच पाहिजे, नाहीतर दोन्ही कुलातील चाळीस पिढ्या नरकात जातात अशा धर्मसमजूतीचा जितका लवकर नाश होईल तितका इष्ट आहे असे आगरकरांना वाटत होते.

आगरकरांच्या मते, "आईपणा ही स्त्रियांची सर्व श्रेष्ठ जबाबदारी आहे. त्या जबाबदारीतच राष्ट्राच्या प्रजेचा सकसपणा मुरलेला आहे. आणि

ते आईपण संमतीने व संतोषानेच पत्करलेले हवे, व या गोष्टी व्हावयाला वय आणि अवकल यांची पुरी वाढ स्त्रीच्या ठिकाणी झाली असली पाहिजे. इतकेच नव्हेतर पुरुषाच्या बरोबरीनेच स्त्रियांचा व्यावहारिक हक्कही प्रस्थापित झाला पाहिजे. आगरकरांच्या काळी समाजाच्या आचरणात वरील प्रमेयांची बिल्कुल जाणीव नव्हती, "अष्टवर्षा भवेत् कन्या" हा मंत्र जारीने अंमलात आणला जात होता. लग्नाला मोठी वधू झाली तरी ती "अकराच्या आतील" असे, मूलही मोठी असत असे नाही. तर ज्यांच्या अवयवांची अजून पूर्णपणे वाढ झालेली नाही अशा कोवळी अर्भके लग्न बंधनाने गुंतविली जात असत, इतकेच नव्हे तर आई-बाप होण्याची सक्तीही त्यांच्यावर केली जात होती. नातवंडाचे तोंड बघण्याकरीता "काम" स्य होमकुंडात उभयता स्त्री-पुरुषांना प्रौढ समाज अकाली टकलत असे, तेव्हाच काय ती स्त्री-पुरुषांची बरोबरी आगरकरांच्या काळी होती. कौटुंबिक सामाजिक, राष्ट्रीय जीवनाला ज्या विवाहाने सुरुवात होते. तो विवाह देखील अनुस्य, अनुगुण, अनुध्येय कुमार-कुमारीचा लाकण्यात येत नव्हता. तर जन्म पत्रिकेतील ग्रहस्थितीच्या बलावरच जोडपी तयार केली जात होती. स्वामी रामतीर्थांच्या मते "आपल्या अनुकूल स्थानबलाच्या जोरावर विवाहीत होणारे कोमल अपरिपक्व जोडपे पाहून आकाशातील कोणताही ग्रह आपल्या मंगलस्थानात राहण्यास धजणार नाही. असा हा अमानुष प्रसंग पाहताच तो चळाचळा कापतो व स्थानच्युत होतो. आपल्या पायावर उभे राहता येत नाही अशा ऋट लग्नाला धार्मिक स्वस्य देऊन ते पवित्र करण्याचे काम वैदिकमंत्र करीत नाहीत. इतकेच नव्हे, तर त्यामुळे ते कवडीमोल होतात." पण अशा जाणीव आगरकरांच्या काळी होती किती जणांना ? म्हणून तर बालविवाहावर सणसणीत शास्त्र आगरकरांना धरावे लागले. २६

समाजात परस्पर घटकांविषयी न्यायबुद्धी जागृत राहणे हे त्या समाजाच्या जिवंतपणाचे एक लक्षण आहे. हे लक्षण आगरकरांच्या

काळी फारच थोडे दिसत होते. समाजाचा अर्धा भाग स्त्रिया असताना, जिकडे पहावे तिकडे "पुरुष स्वामी, स्त्री दासी" हा भाव दृष्टीस पडे. पुरुष वर स्त्री वर्गाबद्दल जाणीव दाखवीत नव्हता. उलट स्त्रियांनी आपण देऊ त्या तुकड्यावर समाधान मानते पाहिजे अशी अनुदान वृत्ती पुरुष वर्गात नांदत होती. "बंधु विकी जरि निज भगिनिला शरण कुणा जावे ?" अशी गुलामगिरीची हताशा मनोवृत्ती खुद्द स्त्री समाजातच नांदत होती. कुटुंबात स्त्री व पुरुष हे दोन प्रमुख घटक होते. त्यापैकी स्त्रीची तर त्या वेळी कुटुंबात अतिशय उपेक्षा होत होती. तिची अतिशय कुंभबणा होत होती. तिचे स्वतंत्र अस्तित्व, तिचे स्वातंत्र्य व तिचे व्यक्तीमत्त्व हे पूर्णपणे उपेक्षितच होते. स्त्री जातीबद्दल व स्त्रियांच्या असाधारण गुणांबद्दल लोकांत पूज्यबुद्धी नव्हती. स्त्री म्हणजे प्रजनयंत्र होय. स्त्री म्हणजे दासी असाच तिच्याबद्दल सर्वांचा दृष्टिकोन होता. परंतु ही परिस्थिती नष्ट होऊन स्वातंत्र्य, समता, समती आणि शिक्षण यांच्या अनुरोधाने व्यक्तीचा विकास, समाजाचे संवर्धन आणि राष्ट्राचे उत्थापन व्हावे असे आगरकरांचे म्हणणे होते. ते म्हणतात, "अपत्य संगोपनाची खरी जबाबदारी आईवर असते. आईच्या प्रकृतीचे, स्वभावाचे व आचरणाचे परिणाम मुलांच्या प्रकृतीवर होत असतात. मुले स्वाक्लंभी होईपर्यंत त्यांच्याबद्दल जी अहोरात्र सस्त खावी लागते ती आईलाच आपल्या प्राणापेक्षा ज्याला आपण पोर म्हणतो त्यास जपणे हे अवघड काम स्त्रीच करते व तीच करू शकणार आहे." मातृपदाची ही जबाबदारी पुरुष पार पाडू शकत नाहीत. परंतु स्त्रियांच्या इच्छेनुसार आणि परिस्थितीला धरून संतानोत्पत्ती झाली पाहिजे असा आगरकरांचा योग्य कटाक्ष होता ते म्हणतात, "प्रत्येक स्त्रीला दहा-बारा मुले झालीच पाहिजेत, असे तरी आपण का घेऊन चालावे ? सध्या स्त्रियांना जी इतकी मुले होतात ती त्यांच्या संतोषाने होतात असे आम्हांला वाटत नाही. या संबंधाने

पुरुषांकडून स्त्रियांवर जुलूम होतो असा आमचा समज आहे. बाळंतपणाच्या क्लेशाची थोडीशी जरी झाक पुरुषांना प्रत्ययाला येण्यासारखी अस्ती तर त्यांनी आपल्या मनोविकारास एवढे सेल सोडले नसते. "परदुःख शीतल" या तत्त्वावर सध्या त्यांचे वर्तन चालले आहे. स्त्रियांप्रमाणेच त्यांनाही कधीकधी प्रसुतीवैराग्य होण्याचा संभव असता, तर उभयतांच्या संयमाने बराच भार कमी होता. परंतु हा सांप्रतचा अन्याय फार दिवस चालेल असे दिसत नाही. जसजसा पुरुषांमध्ये विषैचा अधिकाधिक प्रसार होत जाईल, तसतसा स्त्रियांतही तोच उपक्रम होऊन तो वाढत जाईल म्हणजे स्त्रियांना आपले खरे हित कशात आहे आणि ते साधावे कसे हे समजेल, आणि ते समजू लागल्यानंतर पुरुषांना हा आपला सांतातिक जुलूम सोडून पावा लागेल. विवाहाच्या कामी स्त्री-पुरुषांची संमती जितकी आवश्यक आहे तितकीच संमती विवाहाच्या अंमलातही दृष्टीस पडली पाहिजे." २७

बालविवाहाच्या उध्वाटनासाठी आगरकरांनी स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार केलेला दिसून येतो. आगरकरांच्या मते, स्त्रियांची दुःखे कमी करण्याचा सर्वोत्तम उपाय म्हणजे स्त्री-शिक्षण होय. स्त्रीला सुशिक्षित केल्यामुळेच सर्व प्रश्न मिटणार आहेत. कुटुंब सुखाच्या दृष्टीने सुशिक्षित पत्नी असणे अत्यंत आवश्यक आहे. शिक्षणशून्य स्त्रीची मातब्बरी अपढ्यवाहक, किंवासू दासीहून अधिक असणे शक्य नाही. अशा अर्धांगीच्या समाजमापासून पूर्ण संसारसुख मिळण्याची आशा नाही. म्हणून नवशिक्षित तरुणांनी आपली धर्मपत्नी सुशिक्षित असावी यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत. आगरकरांच्या काळी स्त्रीशिक्षणावर देखील अनेक रणे माजली होती. परंतु पाश्चात्य विवारांचा फायदा व अनुभव ह्या बाबतीत आपणास जसे धरता येतील, कुटुंबातील एक घटक अक्षरशात्रू व दुसरा पूर्ण सुशिक्षित असाने कुटुंबातील समतोल राहूच शकत नाही. म्हणून ही परिस्थिती कधीतरी

कधी तरी संपणारच. आतापर्यंत स्वार्थी वृत्तीने पुरूषाने स्त्रीला पुढे घेण्याची संधी दिली नाही. आता तरी तिला तिची सर्वांगीण उन्नती करून घेण्यासाठी संधी देण्यासाठी विवाहा करण्याच्या काळातच वाढ होणे अत्यंत आवश्यक आहे. त्याशिवाय समाजाची सर्वांगीण प्रगती होणारच नाही असे आगरकरांचे निश्चित मत होते. स्त्रीला शिक्षण देणे आवश्यक आहे. तेही मुलांनप्रमाणेच शिक्षण यावे व मुलामुलींना एकत्र यावे, तसेच स्त्रीला वरिष्ठ प्रतीचे शिक्षण हितावह आहे असे त्या काळात समाजाला हादसून सोडणारे, धक्का देणारे विचार आगरकरांनी स्त्रीशिक्षण व स्त्रीसुधारणा याबाबत व्यक्त केलेले आहेत. "फिमेल हायस्कूल"मधील शिक्षणक्रमाबाबत "केसरी"चे संपादक अस्तानाच मतभेद सुरु होते तेच मतभेद "सुधारक" काढल्यावरही निरंतर चालूच होते व त्या प्रश्नावरील उत्तर म्हणून आगरकरांनी आपले स्त्रीशिक्षणावरील विचार "सुधारका" तील लेखातून मांडलेले आहेत. पुरूषांच्या शारीरिक सुखाप्रीत्येच एक उपकरण ज्या आमच्या स्त्रीया आज बनून राहिल्या आहेत त्यांस ज्ञानाचा अतुल लाभ करून दिला तर आपल्या पतीच्या मानसिक व नैतिक सुखात अधिक भर घालतील व त्यांच्या सुखदुःखाच्या स-या वाटेकरिणी होऊन त्यांच्या गृहास आपल्या सुशिक्षितपणाने, सहृदयाने व प्रेमभरित मधुर उपदेश वाक्यांनी अधिक शांती आणतील. घरात जर सर्व सुखे मिळाली तर पुरूष कधीही बाहेर-ह्याली बनणार नाही, असा स्त्री शिक्षणावरील आत्मविश्वास व ज्या कुटुंबात सुशिक्षित स्त्री व सुशिक्षित माता आहे असा कुटुंबाचे सुमधूर कल्पनारण्य चित्रण व दर्शन आगरकरांनी निर्माण केले होते. २७

इतर बाबतीत मतभेदाप्रमाणेच स्त्री-शिक्षणाच्या बाबतीतही मतभेद उपस्थित झालेच. स्त्रीला सुशिक्षित करणे ह्याबद्दल मतभेद नसता तरी मुलांनप्रमाणेच शिक्षण यावे की नाही ? मुलामुलींना एकत्र शिक्षण

घावे की नाही व स्त्रीला वरिष्ठ शिक्षण घावे की नाही याबाबत त्यांच्यात व "केसरी" कर्ते टिळक यांच्यात मतभेद झाले. मुलामुलींच्या शिक्षणक्रमात त्यांचा प्रकृतिभेदानुसार बदल असणे आवश्यक आहे असे टिळक पक्षाचा मत होते. त्यावर आगरकरांनी सांगितले की, स्त्री-पुरुषांना ज्याच्या त्याच्या किंवा जिच्या तिच्या योग्यतेप्रमाणे अधिकार प्राप्त होऊ लागेल व ज्याला जे काम साधेल त्याने ते करावे अशी प्रत्येकास मोकळीक देण्यामुळे ते करणाराचा अथवा करणारणीचा आणि जगाचा फायदा होईल. इतर वादाप्रमाणे याही वादात आगरकरांनी निग्रही भूमिका ठेवून आपल्या पक्षाचे हिरहिरिने प्रतिपादन व समर्थन केलेले आहे. स्त्री दुःखाबद्दल वाटणा-या कळकळीतून व सहानभूतीतून त्यांनी स्त्रियांच्या प्रश्नाचा तळमळीने विचार केलेला आहे व ते दुःख कमी करण्याचे, नाहीसे करण्याचे उपाय सुचविलेले आहेत. यावर स्त्रीशिक्षण हाच सधः परिस्थितीत उत्तम तोडगा आहे. ज्याची त्यांना निश्चितपणे जाणीव झाली होती. म्हणूनच त्यांनी स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार कितीही विरोध झाला तरी नेटाने केलेला आहे.

संमतीवय

बालविवाहाच्या समस्येवर "संमतीवय"चा कायदाच झाला पाहिजे असा आग्रह आगरकरांचा होता तर त्याउलट ही समस्या समाजाची समाजानेच सोडविली पाहिजे ह्यात परकीय सरकारने कायदा करणे म्हणजे आपल्या धर्मात, स्वातंत्र्यात हात घातल्यासारखे होईल व कायद्याने ही समस्या सुटण्या-पेक्षा अधिक नुकसानच होईल अशी भूमिका कायदा विरोधी पक्षाने म्हणजे टिळक पक्षाने घेतली होती.

संमतीवयाच्या वादात पुण्यात त्रिडाभुवन, तुळशीबाग या ठिकाणी सभा झाल्या. त्यातून प्रक्षोभक अशी चळवळ निर्माण झाली. सरकारला कायदा करण्याची परवानगी प्रजेने देणे गैर आहे, कायद्याची सक्ती उपयोगाची नाही, सुधारणा आमच्या आम्ही स्वतःचे लोकमत तयार करून अंगवळणी पाडून घेतल्या पाहिजेत ही धर्माभिमानि व कायदाविरोधी पक्षाची विचारसरणी होती. त्या काळात या कायदाबद्दल अनेक रणे माजली अनेक हल्ले एकमेकांनी एकमेकांवर केले. त्यांत अनेकदा व्यक्तिगत टिका व शिक्कांमुळे झाली. टिकांच्यावर सरकारविरोधी राजद्रोही, उडाणी लोकांस सरकारविरुद्ध चिथकणारा भोंदू धर्मनिष्ठ असे आरोप केले गेले. तर आगरकरांवर स्वप्नद्रोही, सरकारची हांजी हांजी करणारे समाजात आप-आपसात फुट पाडून विरोधी वातावरण निर्माण करणारे असे अनेक आक्षेप घेतले गेले. दोघांनी एकमेकांवर व्यक्तिगत टिका व सभ्यतेच्या मर्यादा सोडून शाब्दिक हल्ले केले. २९

१९ व्या शतकात स्त्री-पुरुष विवाह संमती तत्वावर होत नसल्यामुळे बालविवाह, विधवापुत्रविवाह, केशवपन व सती यासारखे स्त्रियांचे शोषण करणारे प्रश्न समाजात निर्माण झाले. या सर्व प्रश्नांचे मुळे बालविवाह हेच आहे असे आगरकरांचे मत होते, म्हणून आगरकरांनी बालविवाहाच्या पध्दतीचा तळमळीने निषेध केलेला दिसून येईल. आगरकरांनी समाजातील अनिष्ट स्त्रीविरुद्ध सर्व प्रकारच्या सुधारणा सुचविल्या व त्या नाहीसे होण्याचा निकाराने प्रयत्न केला. आपल्या समाजातील घातक व दृष्ट स्त्री-मुळेच आपला समाज हया अकत अवस्थेत येऊन पोहकता आहे, असे आगरकरांचे ठाम मत होते. दरम्यान लोकांच्या सामाजिक चालीरीतीत हस्तक्षेपन करण्याचा १८५७ च्या बंडापासूनच सरकारचा कटाक्ष कमी झालेला पाहून श्री. बेहरामजी मलबारी (१८४३-१९१२) या पार्शी गृहस्थानी १८८४ साली "बालविवाह" व "सक्तीचे वैधव्य" या विषयावर टिपणे तयार करून सरकारकडे पाठविले.

सरकारने लोकमत अजमावण्यासाठी ती प्रांताकडे पाठविली. १८८६ च्या सप्टेंबरमध्ये मुंबईस रा.सा.वि.ना. मंडळीक यांच्या अध्यक्षतेखाली विरोधकांची सभा भरली. या सभेत न्या. तेलंगानी प्रतिसूचना आणली होती, पण तिला फक्त ४७ मते पडून विरोधी ठराव प्रचंड बहुमताने पास झाला. लॉर्ड डफरीन यांनी लोकमताचा एकंदर क्ल पाहून प्रौढ विवाहाच्या मागणीचे बिल पुढे मांडू नये असे ठरविले. परंतु मलबारी यांनी निराशा न होता १८९० मध्ये क्लायतेला जाऊ सुधारणाविषयक नऊ मुद्दे प्रसिद्ध केले. त्यांत बारा वर्गांच्या पत्नीशी व्यवहार करणे निषिध्य ठरविणे, हा प्रमुख मुद्दा होता. आधीच सनातनी सर्व साधारण लोकांना न स्वणारा विषय आणि पुन्हा तो इंग्रजांजिण्या पार्शी गृहस्थाकडून मांडला गेल्याने मलबारींच्या सूचनांवर वादाचे मोहोळच उठले.

बालविवाहाच्या संबंधात मलबारींच्या प्रमुख सूचना अशा होत्या -

- १) बारा वर्गांच्या लग्न झालेल्या मुलीशी संभोग झाला तर नव-याला देखील कायमाने शिक्षा व्हावी.
- २) लहानपणी ज्यांची लग्ने झाली असतील, त्यांना वयात आल्यावर एकमेकांना पसंत नसल्यास काही मोडून देण्याचा अधिकार असावा.
- ३) कोणालाही आपल्या मुलांचे किंवा मुलीचे लग्न वाटेल तेंव्हा करण्याची मुभा असावी. त्याच्या विरुद्ध जातीतील किंवा इतर कोणी बोलल्यास त्यांस शिक्षा व्हावी.
- ४) निश्चित ठरविलेल्या मुदतीनंतर विवाहीत विधार्थ्यांना विद्यापीठाच्या परिक्षांना बसू देऊ नये.
- ५) सरकारी खात्यांतून विवाहीत उमेदवारांना नोकरी देऊ नये.
- ६) ठराविक वयापर्यंत आपण आपल्या मुलाबाळांची लग्ने करणार नाही, अशा प्रतिलिप पत्रकावर स्वाक्षा-या करणा-यांची एक संस्था स्थापन

करण्यात यावी.

- ७) वयात छूम अंतर असणा-या मुलीशी प्रौढ पुरुषाचा विवाह होता कामा नये.
- ८) कृत्रीला पुस्तकामधून सुधारणेचा प्रचार करणारे पाठ अंतर्भूत करावेत.
- ९) मुरळ्या वाहणे बंद करावे.

"केसरी" आणि "सुधारक", "नेटिव ओपीनियन" आणि "इंदूप्रकाश" यांच्यात तसेच लोकमान्य टिळकांच्यात सारख्या चकमकी सुरु झाल्या. यातूनच "आधी राजकीय की आधी सामाजिक" या समस्येला तोंड लागले. दरम्यान मलबारीच्या प्रयत्नामुळे हा प्रश्न थसास लागत असतानाच १८८९ साली बंगाल-मध्ये एक कसठा घटना घडली व या प्रश्नाची तीव्रता लोकांच्या प्रत्ययाला विशेषत्वाने आली. हरी मैती नावाच्या एका गृहस्थाने पुलमोनी या अल्प-वयीन पत्नीचा जबरी संभोग घेतल्याने परिणामी तिला मृत्यू आला. या शोचनीय घटनेनंतर इतर संस्थाबरोबरच वैद्य कॅम्प व्यक्तीयात असणा-या ५५ स्त्री डॉक्टरांनी सरकारकडे अर्ज करून बालविवाहाच्या दुष्परिणामाकडे सरकारचे लक्ष वेधले. ३०

आगरकरांनी समाजातील बालविवाहाबरोबरच अनेक अनिष्टांविषयी विरुद्ध सुधारणा सुचविल्या होत्या व त्या नाहीशा करण्याचा निकाराने प्रयत्न केला. आपल्या समाजातील घातक दुष्ट स्त्रीमुळेच आपला समाज हया अवनत अवस्थेला येऊन पोहचला आहे. असे आगरकरांचे ठाम मत होते. त्यापैकी संमतीवयाच्या बिलासंबंधीचे त्यांचे विचार महत्त्वाचे आहेत. तसेच लोकमान्य टिळक सार्वजनिक कार्यात उघडपणे लक्ष घालू लागल्यापासून त्यांनी ज्या चळवळी केल्या त्यामध्ये संमतीवयाच्या कायद्याची चळवळही एक प्रमुख मानली पाहिजे. वरील नऊ क्लमांपैकी पहिल्या क्लमातून मोठा वाद निर्माण झाला व तीच संमतीवयाच्या कायद्याची चळवळ होय, व याच चळवळीत टिळक हे "पटाईत भांडखोर" म्हणून

प्रथम प्रसिद्धीस आले. तसेच संमतीवय बिलाच्यावादात टिळकांनी भांडरकर सारख्या व्यक्तीबरोबर पुढेढगाठ घातल्यामुळे या झाल्यातच नव्हे तर इतर प्रांतातही टिळकांचे नाव एकदम प्रसिद्धीस आले. ३१ आगरकर आणि टिळक यांच्या काळामध्ये खूप मोठे रण माजले. त्यामध्ये बालविवाह हाच मुख्य प्रश्न होता. संमतीवयाचे बिल जेव्हा मांडले गेले तेव्हा स्त्रीप्रिय सनातन्यांनी हया विधेयकास कडवा विरोध केला आणि बालविवाहाचे समर्थन केले. हिंदुस्थान सरकारने पिनस कोडच्या ३७५ व्या क्लमामध्ये दुरुस्ती करण्याचे बिल पुढे आणावे, असा क्लायत सरकारकडून हिंदुस्थान सरकारला हुकूम पाठविण्यात आला होता. पण बिल पुढे येण्यापूर्वीच ऑक्टोबर महिन्यात सुधारणेच्या वादाचे व्यापक स्वरूप पुण्यात निर्माण झाले. "संमतीवयाचे बिल" म्हणजे जे महाराष्ट्राच्या सामाजिक चळवळीचा इतिहासात प्रसिद्ध झाले, हे बिल ९ जानेवारी, १८९१ ला क्लकत्ता येथे वरिष्ठ कायदे कौन्सिलात सर अँड्र्यू स्कोब्ल यांनी पुढे आणले. संभोगकाळी स्त्रियांच्या संमतीचे वय १२ असावे हाच त्या बिलातील मुख्य भाग होता. या बिलाच्या वेळी (सप्टेंबर, १८९० ते मार्च, १८९१) हा वाद खूप गाजला. या बिलाला रमेशचंद्र मित्र व लोकमान्य टिळक इत्यादींनी विरोध केला होता. सनातनी मंडळी तर या बिलाने फारच चिडली होती. अशावेळी आगरकरांनी अत्यंत निर्भयपणे आपली पुरोगामी मते मांडली. डॉ. भांडारकर व रानडे यांनी आपल्या जुन्या धर्म-ग्रंथातील काही वचने उद्धृत करून बालविवाह हा हिंदू धर्मशास्त्रांनी संमत केला नव्हता असे दाखवून दिले. वास्तविक हा वाद वरती उल्लेख केल्याप्रमाणे मलबारी शेटजींनी १८८४ मध्ये बालविवाहासंबंधी सरकारला त्या बाबतीत कायदा करा अशी सूचना केली होती, त्यावेळी प्रथम उद्भवला व चर्चिला गेला. ३२

संमतीवयाच्या विरोधाच्या संदर्भात पुराणमतवाद्यांनीच प्रथम उक्त केली. राम दिक्षित आपटे, बाळासाहेब नातू, माधवराव बर्वे, तात्यासाहेब

खासगीवाले, सरदार, पुरंधरे, रास्ते, कृष्णशास्त्री राजवाडे, नारायण भिकाजी जोगळेकर वगैरे लोकांच्या सहीचे निर्मळणपत्रक काढून २६ ऑक्टोबर, १८९० रोजी तुळशीबागेत जाहीर सभा भरविण्याचे ठरविले. या आमळण पत्रिकेस लक्ष्मण कृष्ण नूलकर, रामचंद्र भिकाजी जोशी, वैजनाथ राजवाडे, रामचंद्र साने, गोविंदराव कानिठकर, हरि नारायण आपटे, वासुदेव गणेश जोशी यांनी काही प्रतिसूचना केल्या. त्यांच्या मते आमच्या सामाजिक गोष्टीत सरकारने हात घालू नये. पण हल्लीच्या काळास अनुस्य अशा कन्या विकृय, बाल-कृद विवाह, विधवांचे वपन वगैरे विषयी सुधारणा घडवून आणणे आवश्यक आहे. या संदर्भात सहा महिन्याच्या आत एक सभा भरवावी व राजपुताऱ्यातील लोकांनी जसे निष्प केले आहेत तसे निष्प आपल्या लोकांच्या परिस्थितीनुसार कसून त्याची अंमलबजावणी करण्यासाठी कसून व्यवस्था करावी असे ठरले. यानंतर लोकमान्य टिळक, गोपाळ विनायक जोशी, वासुदेव जोशी, सिताराम देवधर, रामचंद्र जोशी, विष्णु पटवर्धन, विनायक चिपळूणकर, व गोपाळ नंदरगीकर ह्यांनी दुसरी एक (उप) प्रति सूचना पाठविली. त्यांच्या मते "ज्यांना कायदा नको असेल त्यांचे म्हणणे आपण सरकारला कळवालच, परंतु जर कोणाचा काही एक सुधारणा करण्याचा निश्चय असेल व त्याप्रमाणे वर्तन करणाऱ्या बऱ्याच व्यक्ती त्यांना मिळाल्या तर त्यापैकी जे वचन दिल्याप्रमाणे वर्तन करणार नाहीत त्यांस सरकारकडून कडक शिक्षा मिळावी व आमच्या तर्फे सभेपुढे ठराव आणून त्यांत एका जातीच्या निदान दोनशे लोकांच्या सहया घेऊन तो अर्ज सरकारकडे पाठविण्याची व्यवस्था करावी. तसेच आजच्या परिस्थितीत पुढील सुधारणा आवश्यक आहेत. त्या पुढीलप्रमाणे --

- १) मुलीचे लग्न १६ वर्षांच्या आंत करू नये.
- २) वीस वर्षांच्या आत मुलाचे लग्न करू नये.
- ३) पुढ्याचे लग्न चाळीस वर्षांपुढे होऊ नये

- ४) चाळीस वर्षांपुढे लग्न करणे झाल्यास विधवेही करावे.
- ५) दारू पिणे बंद असावे.
- ६) हुंडा घेण्याची चाल पूर्णतः बंद करावी.
- ७) प्राप्तीचा दहावा भाग सार्वजनिक कामाकडे (या मंडळीच्या कामाकडे) घावा.
- ८) विधवेचे वपन करू नये.

या सर्व गोष्टी ज्यांना कबूल आहेत, त्यांनी सध्याने वरील सुधारणा करण्याचा प्रयत्न करावा. वरील आमंत्रण पत्रिकाकारांस टिळकांनी स्वतः एक लेखी किंती पाठविली होती. त्यांत ते म्हणतात, "आमंत्रणपत्रिकेच्या प्रतिसूचनेविषयी माझे असे म्हणणे आहे की, कायद्याची मदत घेऊन सा-या समाजावर एकदम सुधारणा लादल्यापासून फायदा न होता गैरफायदाच होण्याचा संभव आहे. तेव्हा ज्यांना सुधारणेची खरी कळकळ आहे त्यांनी सुधारणा अंमलात आणण्याबद्दल स्वतःस बांधून घ्यावे. या बंधनाप्रमाणे वर्तन न घडल्यास तो अपराध समजून त्याबद्दल कडक शिक्षा ठेवण्याविषयी सरकारला किंती करावी. जे हा मार्ग स्वीकारतील तेवढ्यापुरतीच ही शिक्षा लागू होईल. अशा प्रकारे बांधून घेण्यास जे तयार आहेत त्यांनी आपली नावे सभेत कळवावी. माझ्या मते ज्या सुधारणा होणे आवश्यक आहेत त्या मी नमूद केल्या आहेत. सदर सुधारणा अंमलात आणल्या असता जातीबाहेर टाकण्याची भिती बाळगण्याचे कारण नाही. २०० लोकांच्या सहया मिळाल्या म्हणजे तेवढ्यापुरताच सरकारपाशी कायदा मागण्याची तजवीत करता येईल. सध्या कुटुंबवत्सल व ब्राह्मण जातीच्या लोकांच्याच मुख्यतः पाहिजेत. समाजाच्या सुधारणेस कायदाच पाहिजे असे प्रतिपादन करणा-या लोकांपैकी अशा रीतीने स्वतःस कायद्याने बांधून घेणारे किती आहेत, हे कळण्यास हा मार्ग उत्तम आहे." ३३

संमतीवयाच्या संदर्भात होणा-या तुळशी बागेतील सभेच्या पूर्वीची

हकीकत देताना केसरीच्या अग्लेखात असे म्हटले आहे की, कायदा नको म्हणणा-यापैकीच काही जणांनी, या सभेत कायदा नको इतकेच फक्त न म्हणतां अमुक अमुक सुधारणा समाजात होणेइष्ट आहे, अशा बदल ठराव करावा. यावर टिळक म्हणतात, "माझे मत ही सुधारणेस अनुकूलच आहे, परंतु ज्यांचे विचारसुधारले नाहीत त्यांच्या गळ्यात सुधारणा कायधाने बांधणे मला प्रशस्त वाटत नाही इतकेच नव्हे तर ते अन्यायाचे व जुलमाचे कृत्य आहे. अर्जात कायदा नको या पलीकडे कांही एक न घालता, मी आपल्या भाषणांत पुनर्विवाहासारखा एखाद-दुसरा विषय सोडून बालविवाह निषेध कोरे गोष्टी कोणी अंमलात आणल्यास त्याचा समाजाकडून छळ होऊ नये असे सांगण्यास तयार आहे. ३४ टिळकांच्या मते जर प्रतिपक्षाने ही गोष्ट कबूल केली असती तर मुलीची मोठेपणी लग्ने करणे, हुंडा न घेणे, बालवृद्धविवाह बंद करणे कोरे गोष्टीत स्वतः सुधारणा करण्यास कोणी तयार असेल तर त्यास समाजाकडून काही हरकत नाही व ती सुधारणा पाहून हळूहळू स्टी बदलत जातील ही गोष्ट तुम्हाला बागेतील सभेत मान्य झाली असती. परंतु वरील सूचना सुधारकास पसंत पडली नाही व त्यांनी अठरा सहयानिशी एक पत्र लिहून तुम्हाला बागेतील उत्पादकांस आपण प्रतिसूचना आणणार आहोत असे कळविले यावर टिळकांनी असे स्पष्ट सांगितले की, "हा घरसोडीचा प्रकार उपयोगाचा नाही. समाजास नोटीस देणारे तुम्ही कोण ? अमुक एक सुधारणा जर तुम्हांस इष्ट वाटत असेल तर ती स्वतः तुम्ही अंमलात आणा, लोकांस उदाहरण घालून या आणि अंमलात आणण्याकरीता जर कायदा हवा असेल तर तो आपल्या पुरताच मागून घ्या, परंतु ही गोष्ट जर तुम्हांला मान्य नसेल तर मला माझ्या मताप्रमाणे तुमच्या प्रतिसूचनेला उपप्रतिसूचना आणावी लागेल. टिळकांच्या उपप्रतिसूचनेचा आशय असा होता की, "सुधारणा करा, सुधारणा करा - ही किटकिट आता पुरे झाली, जर तुम्हांला खरोखरच सुधारणा हवी असेल तर ती तुम्ही करावयास लागा, व

आपल्या पिशाचीचे तोंड थोडे सैल करून मिशानरी लोकांनप्रमाणे समाजाने जी गोष्ट करावी असे तुम्हांला वाटते. तिचा, लोकांस उपदेश करावा व त्यांची मने वळवा. ज्या समाजात आपणांस रहावयाचे आहे. त्यांच्या समजुतीविरुद्ध जी गोष्ट आपवाद करवत नाही ती त्यांच्यावर कायधाने लादणे आदी भिन्नेपणाचे आहे. परंतु टिळकांची उपप्रतिसूचना परस्पर सुधारकांस पसंत पडली नाही. ३३

ठरल्याप्रमाणे तुळशीबागेत सभा भरली. सत्रेला जवळ जवळ पाच हजार लोक उपस्थित होते. सभेचे अध्यक्ष म्हणून देशा. महामहोपाध्याय राम आपटे यांची निवड झाली. मलबारी शेटजींच्या नऊ सूचना बाळ गंगाधर टिळक यांनी सभेत वाचून दाखवल्या व त्या अंमलात आल्या असता समाजाची वशी अवस्था होईल हे थोडक्यात सांगितले व मलबारी शेटजींचे पूर्वीचे प्रयत्न, सामाजिक रीतीमातीत सरकार बहुजन समाजाच्या विरुद्ध पडणार नाही असा १८८६ साली झालेला सरकारी ठराव, संभोगानुमतीचे वय वाढविण्याच्या खटपटीचे बीज व इतिहास, त्यासंबंधी केलेल्या अर्जातील लंगडेपणा व सोशल कॉन्फरन्स मध्ये घडलेला प्रकार कोरे गोष्टीचीही थोडीशी माहिती त्यांनी दिली. शेटजी या सभेचा उद्देश, लोकमताविरुद्ध सरकारने कायदा करू नये असा अर्ज सरकारकडे पाठविण्याचा असून ज्याचे त्याप्रमाणे मत आहे त्याने अर्जावर सही घावी, आर या सभेकडे कोणी अर्ज पाठविला असेल तर तो आम्ही सरकारकडे पाठवू असे टिळकांनी सांगितले. ३६ म्हणजेच लोकमान्य टिळकांनी व पुराणमतवाद्यांनी परकीय सरकारने आमच्या स्टीनबद्दल कायदा करू नये असे मत व्यक्त केले होते.

पुराणमतवाद्यांच्या किंवा धर्माभिमान्यांच्यामते संमतीवयासंबंधी कायदा करणे म्हणजे कायधाने विवाहकालाची मर्यादा वाढविण्यासारखेच आहे व विवाह संबंध हा धर्मातिर्गत विधि आहे, तेव्हा संभोगकालाची मर्यादा

वाढविणो हे हिंदूधर्मावर स्वारी करण्यासारखे आहे. यावर आगरकर म्हणतात, असल्या भ्रामक कल्पना लोकांत पसरविणा-यास व ख-या धर्मापासून व सुधारणेपासून त्यांना फितूर करणा-यास राजनिष्ठ व धर्म-निष्ठ म्हणण्यापेक्षा राजद्रोही, धर्मद्रोही, लोकशात्रु असेच म्हणावे लागेल. पुराणमतवाद्यांच्या मते, बारा वर्षांच्या अंत स्त्री-पुरुषांचा समागम होणे जरी इष्ट नसते तरी तो समागम एकाकी कायद्याने बंद करणे बरे नाही. कारण त्याला लोकमत अनुकूल नाही. शिक्षणाचा प्रसार होऊन लोकमत सिद्ध झाल्याशिवाय अशा प्रतिबंधापासून फायदा न होतां उलट नुकसान होणार आहे. कारण कायदा कसत किंवा मोठ्या शिक्षोची भिती घालून मनुष्याच्या कामवासनेवर नियंत्रण ठेवता येणार नाही, त्यांच्या मनाने जर उचल सारली तर तो तुमचे हवे तसले कायदे धुडकावून लावेल. यासाठी अशी वासनाच त्यांच्या अंतकरणात उदभवणार नाही अशा प्रकारचे शिक्षण त्याला द्यावे. यावर आगरकर असा पुक्तीवाद करतात की, खून करणा-यास फाशीची शिक्षा देण्याचा अधिकार आहे तो ही पिनल कोडमधून काढून टाकता पाहिजे. खून करणा-यास शिक्षा देण्यापेक्षा ज्या शिक्षणाने त्याला खून करण्याची बुद्धी होणार नाही, असे शिक्षण त्याला द्यावे, परंतु याविचारसरणीमुळे आजचे सारे पिनल कोडच रद्द केले पाहिजेत. तेव्हा संमतीच्या संबंधाने आज जो कायदा हिंदुस्थान सरकार करत आहे त्यापासून समाजाला म्हणण्यासारखा तत्कालीन उपयोग झाला नाही तरी तो शिक्षणावह होईल. ^{३७} असे ऑ. मि. स्कोब्ल यांचे म्हणणे यथार्थ आहे, असे आगरकरांना वाटत होते.

बालविवाहास आळा घालण्यासाठी कायदा करावा असे आगरकरांचे आरंभापासूनच मत होते. हिंदुस्थान सरकारकडून प्रसिद्ध झालेल्या एक्स्ट्रा-ऑर्डिनरी ग्याझेटमधील संमतीवय वाढविण्याविषयी अनेकांनी आपले मत व्यक्त केले. या सर्व आक्षेपास ऑ. मि. स्कोब्ल यांनी फार खणखणीत

उत्तरे दिलेली आहेत. त्यांच्यामते या कायद्याने नवीन अपराध अस्तित्वात येत नाही, म्हणजे जे वर्तन पूर्वी सदोष मानले जात नव्हते, ते हा कायदा पास झाल्यावर सदोष होणार आहे असे नाही, मुलीस ऋतूप्राप्त होण्या-पूर्वी तिचा विवाह करावा, अशा हिंदुस्थानात आज्ञा आहेत, तरी त्या पूर्वी जे दुष्ट पुरुष त्यांच्याशी संभोग करतील त्यांस कडक शासने सांगितली आहेत, मुलीला तेरावे वर्ष लागण्यापूर्वी ज्याप्रमाणे परक्या पुरुषाने त्या-प्रमाणेच तिच्या नव-यानेही तिच्याकडे गमन केले असता तो अंभत स्त्र्युपभोग होतो, असे समजून ह्या दोषांना शिक्षा देण्याचा अधिकार असावा. स्कोब्ल यांच्या मते ज्याने हा गुन्हा केला आहे, असा संशय आला असेल त्याला वॉरंटने कैद करण्याचा अधिकार पोलिसांना ठेवला नसल्यामुळे व जामीन घेऊन, असल्या आरोपाची चौकशी करावी असे कलम घातले असल्यामुळे पोलीस लोक घरांत शिरून भल्या लोकांची अन्न घेण्यास, धाक दाखवून पैसे साठ्यास किंवा दांड्याई कसून घरांत एकच गोथळ करण्यास प्रवृत्त होतील, अशी जी कित्येक लोकांना भिती पडली आहे ती निष्कारण आहे. इंग्लंडमध्ये मुलींना बहुधा तेराव्या वर्षीच ऋतू प्राप्त होतो व येथील मुलींनाही तेराव्या वर्षीच ऋतू प्राप्त होते. तेव्हा संमतीच्या वयाची इयत्ता बारा वर्षांवर आणून ठेवण्यास हरकत नाही. तसेच जरी या कायद्याने हा अपराध करणा-या एकूण एक गुन्हेगारास शिक्षा केल्या जाईल किंवा गुन्हेयांचे संपूर्ण निर्मूलन जरी करता आले नाही तरी ज्या थोड्या अपराधांस कडक शिक्षा देता येईल त्यांच्या उदाहरणाचे या अपराधाकडे प्रवृत्त असलेल्या कामुकांस जबर दहशत पडेल व सामान्य लोकांच्या मनावर ह्याचा अत्यंत शिक्षाणावह परिणाम होईल, याविषयी शंका नाही. हे स्कोब्ल यांचे मत आगरकरांना बरोबर वाटत होते. ३८

संमतीवयाच्या बिलाच्या समर्थनार्थ स्कोब्ल यांनी वरील विचार स्पष्ट केल्यानंतर सर रोमेशचंद्र यांनी या प्रश्नाची उलट बाजू मांडली. यांच्या मते, नव-याला बायकोकडे गेल्याबद्दल कोणत्याही देशांत शिक्षा

करीत नाही. नव-याने स्वस्त्रीकडे जाणे हाच या विषयसुखाचा प्रशस्त मार्ग होय. असल्या सुखासाठी नव-याला दंड करणे हे अत्यंत विपरीत आहे. ही विपरीतता फक्त हिंदुस्थानच्याच पीनल कोड मध्ये आढळते. यावर आगरकर म्हणतात - हिंदुस्थानच्या पीनल कोडवर टिका करताना या बड्या न्यायाधिष्ठाने जी गोष्ट लपवून ठेवली त्यांस उत्तर देताना कोणीच पुढे आलेले नाही हा चमत्कार आहे. ज्या देशांत स्त्रीशी अकाली भोग केल्याबद्दल नव-यास शिक्षा मिळत नाही, त्या देशांत कोणत्याही नव-याला आपल्या स्त्रीशी अकाली संभोगच करता येत नाही म्हणून ती मिळत नाही. हा संभोगच न करता येण्याचे कारण असे आहे की, त्या देशातील मुली बाराव्या वर्षापूर्वी कोणाच्या बापकांच होऊ शकत नाहीत, म्हणजे या वयाच्या आत मुलीची लग्ने करू नयेत, असे निर्बंध त्या सरकारने केलेले आहेत. कोणत्याही वयांत मुलीची लग्ने करण्याची चाल इथल्याप्रमाणे युरोपखंडात रूढ असती तर बापकोस तेरावे वर्ष लावण्यापूर्वी नव-याने तिच्याकडे जाणे म्हणजे तिच्याशी असंमत रूपभोग घेणे. असे त्यांनी केव्हाच ठरवून टाकून, असल्या राक्षसी नव-यास जन्मठेपेची किंवा काळ्या पाण्याच्या शिक्षेची तरतूद करून ठेवली असती. तेरावे वर्ष लागण्यापूर्वी कोणत्याही मुलीचे लग्न करू नये, व तेरावे वर्ष लागण्यापूर्वी कोणत्याही बापकोकडे तिच्या नव-याने जाऊ नये, या दोन निर्बंधापेकी पहिला समाजास किंवा हितकारक आहे, हे उघड आहे. वस्तुतः लोकांनी किंवा सरकारने अमुक वर्षापूर्वी मुलीची लग्ने होता कामा नयेत, असा ठराव करून तो पाहिले त्या साधनांनी अंमलात आणल्याखेरीज, उल्लू नव-यांच्या उत्कट कामवासनांपासून बाल्यांवर्येय असलेल्या कित्येक मुलीस होणा-या घोर यातना टळणार नाहीत असे आगरकरांना वाटत होते. या वरील मुद्दयां-शिवाय प्रस्तुत बिलास रोमेशचंद्र यांनी अशी हरकत घेतली की, कित्येक मुलींना बारावे वर्ष लागण्यापूर्वी स्तूप्राप्ती होते. स्तूप्राप्ती झाल्याबरोबर

गर्भाधान संस्कार केलाच पाहिजे, अशी बंगालमध्ये पध्दत आहे, तेंव्हा हा संमतीचा कायदा पाळणे म्हणजे धर्मोत्लंघन करणे व धर्माज्ञा पाळणे म्हणजे या कायद्याचे उल्लंघन करणे असा प्रश्न निर्माण होतो म्हणून सरकारने आमच्या स्टीनबदल कायदा करू नये. १८८५ च्या जाहिरनाम्यात सरकारने अभिवचन दिले होते की, आम्ही तुमच्या धर्मात हात घालणार नाही. पण त्या वचनास या कायद्याने हरताळ फासला जात आहे. त्यामुळे हिंदुस्थानच्या श्रद्धावान लोकांत मोठा असंतोष उत्पन्न होणार आहे. यावर रा.ब. नुलकर यांनी असे स्पष्ट केले की, मुलीस कोणत्याही वयांत श्रू प्राप्त झाला तरी तिचे गर्भाधान ताबडतोप केलेच पाहिजे, असा आचार सर्व हिंदुस्थानात रूढ आहे असे नाही. शिवाय या आचाराच्या संबंधाने धर्मशास्त्रकारांतही पुष्कळ मतभेद आहेत. परंतु जर आपल्या अंतःकरणात काही भूतदया असेल तर बारा वर्षांच्या आतील मुलीस विषय कर्दमांत न लोटू देण्यासाठी जेवढे धर्मोत्लंघन करणे भाग पडेल, तेवढे करण्यास आपण तयार झाले पाहिजे. नुलकर असेही म्हणतात की, नहाण आल्याबरोबर गर्भाधान करणे हा जर धर्म असेल तर, विषयोपभोगास तिचे अवयव योग्य झालेले नाहीत, अशा अल्पवयस्क मुलीचा उतावळ्या नव-यास हवा तसा छळ करू न देणे हा ही तितकाच मोठा किंवा त्याहूनही मोठा आईचा, बापाचा व सासू सास-यांचा धर्म नाही काय ? पण आमच्या आधुनिक स्थितीत या गोष्टचा शांतपणे विचार कोण करणार ? कामाच्या गुलामांना आणि त्यांच्या वक्तिंना आम्ही असे विचारतो की, बारा वर्षांच्या आंत नहाण आलेल्या मुलीने गर्भाधानास उभे न राहणे हे मोठे पाप आहे की उभे राहून तिच्या अवयवांची आणि शरीर संपत्तीची राखरांगोळी करण्यास प्रवृत्त होणे, आणि तिच्या व आपल्या कुळाला अक्षाम्य क्लेश लावून देणे हे पाप आहे. नुलकर यांच्या मते जर तुमच्या डोक्यात काही विचार करण्याची क्षमता असेल तर हा प्रश्न तुमच्या मनास साणार नाही व सज्जनांस अप्रशस्त वाटणार नाही. वरील दोन धर्मापैकी पाहिजे त्या धर्माचा स्वीकार करा आणि वरील दोन पापापैकी पाहिजे ते पाप टाळा. रा.ब. नुलकर यांच्या बरोबरच लॉर्ड लॅन्सडौन

यांनीही संमतीवयाच्या बिलासंबंधी आपले विचार मांडले. लॅन्सडौन यांच्या मते संमतीवयाच्या बिलामुळे १८८५ च्या जाहीरनाम्याविषय सरकार कायदा करत आहे असे होत नाही. कारण धर्मान्तर्गत लग्न संस्काराशी याचा कोणत्याही प्रकारे संबंध पोहचत नाही, शिवाय बारा वर्षांच्या अविवाहीत कन्येकडे कोणी पुरूष जाईल तर त्याला कडक शिक्षा देण्यास काही हरकत नाही, पण तेच कर्म नव-याने स्वस्त्रीशी केले तर त्याला कोणतीही शिक्षा कडे नये, किंवा फक्त दुष्प्रापतीच्या गुन्ह्यास सांगितलेली शिक्षा देऊन सोडून द्यावे, हे अत्यंत चुकीचे आहे. ३९

हा वाद संपला नाही कारण यानंतर पुन्हा १ नोव्हेंबर, १८९० रोजी जोशी हॉलमध्ये एक सभा भरली. तिचा उद्देशा मुख्यतः टिळक हयांच्यावरील उपप्रतिसूचनेबद्दल वादविवाद करण्याचा होता. तसेच काही सुधारकाग्रणीना ज्यांना तुळशीबागेत हजर राहून आपली मते प्रदर्शित करता आली नाहीत त्यांना आपले विचार निर्धारितपणे मांडता यावेत यासाठी होता. या सभेचे अध्यक्षस्थान रा.ब. नुलकर यांनी स्वीकारले. या सभेत टिळकांनी आपले पुढील विचार व्यक्त केले, "आपल्या समाजाची सुधारणा करणे आवश्यक आहे, तथापि सुधारणा करावयाची ती कोणाची अशा प्रश्नाचा विचार करतांना आपल्याला जनसमूहाची व आपली ताढातोड करण्याचा प्रयत्न केल्यास सुधारणा होणे शक्य नाही. त्यासाठी उदाहरण हेच की, पुनर्विवाहासारख्या निर्विवाद सुधारणा शक्य असून बहुतेक सुधारकांस त्या आपल्या कुटुंबात अंमलात आणणे अशक्य वाटत आहे. याकरिता सुधारणा ही ज्याची त्यांनी सुरु करून आपल्या उदाहरणाने दुस-याचे मन वळविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. फक्त रिकामे शब्दपांडित्य करण्याचा काही एक उपयोग नाही. तसेच सुधारक लोकांकडून सर्व लोकांस सुधारण्याचा उद्देशा धरून काय सुधारणा शक्य आहेत व त्या कोणत्या साधनांनी अंमलात आणाव्या याचा विचार करावा. तसेच आपल्या धर्मशास्त्रास अनुसरून कार्याकार्य गोष्टीस

विधि, विकल्प व निषेध अशी तीन बंधने घालता येतील. यात ज्या गोष्टी निषिध्य मानल्या आहेत त्या मुळीच करावयाच्या नाहीत. परंतु ज्याविषयी विकल्प आहे किंवा प्रायश्चित्त आहे ह्या करण्यास जातिभ्रमाचा दोष येऊ शकणार नाही व ते धर्म समजूतीच्या उलट जाणो असेही होणार नाही असा विचार करून धर्मशास्त्राचे उल्लंघन न करता ज्या गोष्टी आपणांस करता येतील, त्या आपणापुढे मांडाव्या व त्याचा आपण विचार करून काही निष्पन्न होत असल्यास पहावे असा आजच्या सभेचा उद्देश आहे. मुलीचे लग्न सोळाव्या वर्षी केले म्हणजे ज्या कायदासंबंधाने वादविवाद सुरु आहे त्याची आपल्याला गरजच राहणार नाही. श्वशुरा प्राप्त झाल्यास विवाहकाळी शांती केल्यामुळे धर्मासंबंधी अडचणीचे निरसन होते. ^{४०} टिळकांच्या मते, "कोणतीही सुधारणा करावयाची झाल्यास ती तत्त्व-प्रवर्तकांनी आधी स्वतः केली पाहिजे. तसेच या तत्वांचा लोकांमध्ये प्रसार करण्याकरीता मिशनरी लोकांच्या संस्थेप्रमाणे एक संस्था स्थापन करून त्या संस्थेला आपल्या प्राप्तीचा कांही एक अंश देणे जरूरीचे आहे. तसेच त्यांच्याच साहाय्याने देशात ठिकठिकाणी सुधारणेस अनुकूल लोकमत करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे व स्वतःच्या उदाहरणाने त्यापासून होत चाललेल्या फायद्यांच्या निदर्शनाने, सुधारणेचे पाऊल पुढे टाकायचे. अहारीतीने जी काही मंडळी तयार असतील त्यांच्या सह्या घेऊन ती सुधारणा अंमलात आणण्याविषयी बांधून घ्यावे व आपण केलेले नियम स्वतःवर बजावण्यासाठी सरकारकडून नियम नोंदून घ्यावेत." ^{४१} परंतु हा वाद पुढे असाच चालू राहिला.

संमतीवयाचे बिल अखेर ता. ९ जानेवारी, १८९१ रोजी क्लकत्ता येथे वरिष्ठ कायदे कौन्सिलांत सर अँड्र्यू स्कोब्ल यांनी पुढे आणले. सन १८८२ च्या फौजदारी कायदातील ३७५ क्लमाप्रमाणे पुस्त्राचा स्त्रीशी विशेष स्थितीमध्ये होणारा शरीरसंबंध हा "जबरीसंभोग" नावाचा गुन्हा समजला

जातो. हयापैकी एक स्त्रिती म्हणजे संभोगकाली स्त्रीची संमती मिळो वा न मिळो, स्त्री दहा वर्षांहून कमी वयाची असणे ही होय. या क्लमा-मध्ये विवाहीत, तशाच अविवाहीत, स्त्रियांच्या संमतीचे वय दहाच्या ऐवजी बारा करावयाचे हाच या क्लिातील मुख्य भाग होता. क्लि पुढे मांडताना हक्केबल यांनी सामान्यरित्या असे सांगितले की, या क्लिाने हिंदू लोकांच्या विवाहपद्धतीत टक्काटक्क करण्याचा सरकारचा विचार नाही व बालविवाह हा विषय या क्लिापासून आदी अलग आहे. म्हणून त्यांनी सांगितले. हिंदुस्थानमध्ये सृष्टीक्रमानुसार मुलींना सामान्यपणे १२व्या वर्षापूर्वी ऋतुप्राप्ती होत नाही. म्हणून १२ ही वयोमर्यादा या क्लिात घातली होती. या क्लिान्वये पोलीस अधिका-यास लोकांच्या खाज्जी बाबतीत टक्काटक्क करण्यास सापडू नये या करीता, जो कोणी मनुष्य आपल्या स्वतःच्या बायकोविरुद्ध हा गुन्हा करील अशा मनुष्यावर वारंट न काढता त्याला पोलीसांनी समन्सने पकडावे अशी ही दुर्हस्ती सुचविण्यात आली होती. सर रमेशचंद्र मित्र यांनी या क्लिास विरोध केला. या कायद्यामुळे देशांमध्ये चोहोकडे अस्वस्थता पसरेल, हा त्यांचा मुख्य मुद्दा होता. त्यांच्या मते विद्येच्या योगाने लोकमत सुधारल्याशिवाय अशा धार्मिक विषयांमध्ये कायदा करणे अप्रशस्त असून त्या योगाने हिंदूंच्या लग्नविधिमध्ये गूढरूप व हळूहळू होणारी सुधारणा ही मागे पडेल अशी भिती प्रदर्शित केली. ऋतु प्राप्त झाला म्हणजे नव-याने स्त्रीस संभोग दिलाच पाहिजे, त्यावेळेस दिला नाही तर पातक होय आणि या देशात कधी कधी बाराव्या वर्षीच काही मुलींना ऋतु प्राप्त होतो म्हणून विधेयकाचे कायद्यात स्मांतर झाले तर हिंदूंच्या धर्मकृत्यांत व्यत्यय येणार, असा रोमेशचंद्राचा युक्तीवाद होता. रा.ब. नुलकर यांनी या कायद्यास पुढी दिली. हिंदू धर्माची प्रमाणे परस्परविरोधी व भिन्न असल्यामुळे धर्मासंबंधीची अडचण फारशी महत्त्वाची नाही असे त्यांचे मत पडले. नुलकर आपल्या भाषणात

म्हणाते, "ज्या बाबतीत कायद्याच्या मदतीने सुधारणा करणे ज़ुलमाचे होणार आहे त्या बाबतीत, कायदा पाहिजे । कायदा पाहिजे । अशी ओरड करून सुधारक म्हणविणारे लोक आपल्या या त्यांच्या बेफामपणामुळे विरुद्ध पक्षाही खवळून जाऊन कायद्याचे नाव निघाले की तो आम्हांस नको असा आग्रह धरून बसतो. हल्लीचा कायदा आमच्या सुधारणामार्गावरचा पहिला स्तंभ आहे, असे म्हणून या समाजसुधारकांनी समाजाचे नुकसान मात्र आरंभिले आहे." सारांश, बिल पुढे आणणारे व त्यावर अनुकूल प्रतिकूल भाषण करणारे, या सर्वांच्या मनात या बिलाला पुराणमतवादी लोकांन-कडून कसून विरोध होऊन सुधारक व पुराणमतवादी यांच्यामध्ये वादाचे रण माजणार ही भिक्ती पदोपदी दिसून येत होती. दरम्यान २० जानेवारी केसरीतील या विषयावरील अग्रेसरत हिंदूच्या सामाजिक व धार्मिक आचार विचारात हे बिल हात घालत नाही. अशी व्हाईसरॉय साहेबांची समजूत कशी चुकीची आहे हे स्पष्ट दाखविले होते. बारा वर्षांच्या वयापर्यंत संभोगावयाची प्रतिबंधक मर्यादा केली म्हणजे त्या वयाच्या आंत शूद्र प्राप्त झालेल्या स्त्रीचे गर्भाधान करणे गैरकायदा होणार आहे व शूद्र प्राप्तीनंतर अमुक दिवसाच्या आत गर्भाधान केलेच पाहिजे, तेव्हा हा कायदा या एक गोष्टीमध्ये धर्माचारास विरोध करील हे निर्विवाद आहे. ४२

यापुढे सुमारे महिना दीड-महिना वादास विलक्षण उत्त आल्यामुळे या विषयावर अनुकूल, प्रतिकूल पत्रव्यवहार निरनिराळ्या सभांच्या हकीकती याचीच चर्चा होत होती. बिल पुढे आणणारे स्कोबल व व्हाईसरॉय साहेब या दोघांनीही हे बिल हिंदूच्या धर्मसमजूतीस बाधा आणणारे नाही असे सांगितले असता, नुलकर किंवा तेलंग यांच्यासारखे सुधारक या बाबतीत हिंदूधर्मशास्त्र व स्त्री यांस महत्त्व न देता त्यांना धाब्यावर बसवावे असे म्हणू लागले. उलट भांडारकरांसारखे दुसरे काही शास्त्रज्ञ या बिलाला शास्त्राधार आहे असे म्हणू लागले. टिळकांनी या दोघांचाही स्पष्ट निषेध केला. हे

बिल धर्मशास्त्राच्या आड येणारे आहे, या मुद्यावर तेलंग यांनी असा अभिप्राय दिला होता की, "राजाज्ञेचे उल्लंघन न करता, धर्माज्ञेचे उल्लंघन केल्यापासून जे पाप लागणार आहे त्याची निवृत्ती एखाद्या म्रटाच्या अंगावर चक्की फेकून देऊन आर दोन-तीन मिनिटे नाक धसू करायची." हिंदूधर्माविषयीच्या या बेपर्वाईचा केसरीने पुढील तीव्र शब्दात निषेध केला आहे. "हिंदू रीती-रिवाजाबद्दल अशा रीतीने उपहासास्पद तिहिण्याचे धाडस मिशनरी अगर नास्तीक लोकांच्याखेरीज दुस-या कोणाच्याच हातून होणार नाही असे वाटते. इंग्रजी विद्येने आमची धर्मश्रद्धा उडत चालली आहे असे जरी मानले तरी, आपल्या पुरातन रीतींसाठीचा व त्यांचा ज्यास अभिमान आहे त्यांचा आपण असा तिरस्कार करावा हे आमच्या शहाणपणास व सभ्यपणास शोभत नाही." ४३

सामाजिक सुधारणेसंबंधी आगरकर आणि टिळक यांच्यामध्ये असलेला मतभेद हा मुलगामी होता, सैद्धांतिक होता. "राजकीय आधी की सामाजिक आधी" या बरोबरच "कायदाने समाज सुधारणा करावी की नाही ?" होता. सामाजिक सुधारणेमध्ये कायदा करू नये असे टिळकांचे मत होते. किंबहुना: परकीय सरकारकडून नंतर असल्या गोष्टीत कायदाच मागू नये. त्यामुळे आमच्याकौटुंबिक व सामाजिक आचारांत, आमच्या धर्मात अंतर्भाव होतो. धर्माबाबत तटस्थता राखण्याचे सरकारने अभिवचन दिले आहे, तेंव्हा असल्या बाबतीत कायदा करण्याच्या भानगडीत सरकारने पडू नये, असा त्यांनी युक्ती-वाद केला आहे. परंतु आगरकराच्या मते ही शुध्द लबाडी आहे. विवाहीत स्त्रीचा संभोग तिच्या नव-याने तिला तेरावे वर्ष लागेपर्यंत येऊ नये, चेतल्यास तो संभोग दंड होईल, असे क्लम पीनल कोडमध्ये घातले तर हिंदूधर्मात सरकारने हात घातला असे होत असेल तर १३ व्या वयाच्या पूर्वी नव-याने बापकोकडे जावे, अशा अनुज्ञा हिंदूधर्मशास्त्रात असल्या पाहिजेत. परंतु अशा अनुज्ञा

कोठेही नाहीत किंवा हिंदूधर्मशास्त्राची पाने रात्रंदिवस चाळणा-यांनी ती आम्हाला आणून दाखवाव्यात असा युक्तीवाद आगरकरांनी केला आहे. आगरकरांच्या मते संमतीचे वय सरकारने वाढवू नये, म्हणून सनातन्यांनी जी ओरड चालविली आहे, हे पाहून कोणत्याही सत्पशील मनुष्यास त्यांच्या पुढा-यांचा तिरस्कार आल्यावाचून रहात नाही. पुराणमतवाद्यांच्या मते, तेराव्या वर्षापूर्वी नव-याने बायकोकडे जावे अशी जरी स्पष्ट शास्त्रज्ञा नसली तरी कन्या ऋतुमती झाल्याबरोबर तिचे गर्भाधान करावे अशी शास्त्रज्ञा आहे व ज्या अर्धी कित्येक मुली बाराव्या वर्षी ऋतुमती होतात त्या अर्धी या कायद्याचे उल्लंघन न करणे म्हणजे ज्या मुलीस बाराव्या वर्षी ऋतु प्राप्त होईल त्यांच्या गर्भाधानाची स्थिती काही अंतरावर टाकून पाल्य धर्माचे उल्लंघन करणे व बेचाळीस पिढ्या अधोगतीस जाण्यासारखे वर्तन करणे होय. यावर आगरकर असा प्रश्न करतात की, मुलगी कोणत्याही स्थितीत असो, किंवा ती कोणत्याही वयाची असो, तिला ऋतु प्राप्त झाला की, सोळा दिवसांच्या आत नव-याला गर्भादान करण्याकरीता तिच्याकडे पाठविलेच पाहिजे, अशी शास्त्रज्ञा कोठे आहे. ती धर्माभिमान्यांनी आम्हाला दाखवावी, आणि तिचे पालन सर्व ठिकाणी सर्वानेकडून चालते आहे की काय, हे आम्हाला सांगावे, तसेच, सोळा दिवसांच्या आत गर्भाधान ज्यांनी उरकून घेतले नाही त्यास वाळीत टाकण्याचा किंवा त्यांना जबरदस्त प्रायश्चित्त देण्याचा परिपाठ आहे. काय, याविषयी जो सारा प्रकार आहे तो लोकांनी स्पष्ट करावा. आगरकरांच्या मते बरे-वाईट न पाहता प्रतिपक्षाचा पाडाव करण्यासाठी हवे ते बहक्त सुटणे, तसेच ज्या गोष्टी धर्माशी विसंगत तर नाहीतच पण उलट धर्मसाह्यकारी आहेत अशा गोष्टी धर्मविरोधक आहेत, अशी छोटी ओरड करून आपल्या प्रतिपक्षावर व सरकारवर तुटून पडणे हे धर्मशील म्हणाविणा-या लोकांस अत्यंत लज्जास्पद आहे. स्त्रीस ऋतु प्राप्त असो वा नसो, तिला तेरावे वर्ष लागण्यापूर्वी

तिच्याशी समागम करणे हा मोठा अन्याय आहे. अशा धर्मशास्त्राच्या व वैष्णवाशास्त्राच्या स्पष्ट आज्ञा आहेत. परंतु हिंदुस्थानात या आज्ञाचे पालन व्यवस्थित होत नसल्यामुळे कित्येक मुलींना भयंकर प्रसंगांना तोंड घावे लागते. तेव्हा संमतीचे वय बारा वर्षापर्यंत वाढविण्याच्या हेतूने ऑ. मि. स्कोब्ल यांनी जे बिल मुख्य कायदे कौन्सीलापुढे आणले आहे ते रद्द केले गेले नाही, तर ज्या राक्षसी मुलांच्या कामवासना अनावर होतील त्यास कडक शिक्षा होईल व हिंदूधर्मशास्त्रात अल्पवयस्क कन्यकांवर त्यांच्या उतावीळ नव-याकडून जुलूम होऊ नये म्हणून ब्रिटिश सरकार सक्तीने प्रतिबंध करेल. ४४

आगरकरांच्या मते संमतीचे वय वाढविण्यासाठी हिंदुस्थान सरकारने जे बिल मांडले आहे, त्याला अडथळा करणा-या धर्मनिष्ठ लोकांचे असे म्हणणे आहे की, हे बिल पास झाले असता हिंदुस्थान सरकारने हिंदूंच्या धर्मात हात घातला असे होऊन या बिलाचे पालन करताना धर्माचे उल्लंघन होणार आहे. परंतु धर्माचे घोडे पुढे कसून समाजाला अहितकारक असणा-या आचाराचे पालन करून प्रतिष्ठा मानणारे धर्मभीरू किंवा पापभीरू लोकांचा सारा धर्म काय आहे हेच नीट समजत नाही किंवा ते समजून घेण्यास जरी तयार असते तर बरे झाले असते. पण ज्यांना हया गोष्टी रूढ आचाराच्या विरुद्ध आहेत येवढ्यासाठीच त्यावर तुटून पडावयाचे आहे ते त्या आचाराविषयी स्व-या धर्माज्ञा काय आहेत, हे कशाला पाहावयास बसले आहेत ? शिवाय ज्याप्रमाणे आमच्या धर्मशास्त्रातही इतकी बजबजपुरी माजली आहे की, पाहिजे त्या प्रकारच्या अत्याचारास किंवा अनाचारास आधारभूत अशी वाक्ये त्यांतून काढून घेता येणार आहेत. अमुक एक स्मृती किंवा अमुक ऋषी प्रधान मानून त्यांच्या आज्ञेप्रमाणे आपले धर्माचार करावयाचे असा नियम असता, तर या संमतीच्या नवीन कायद्यास धर्माची अडकण सांगणे नीट झाले असते. पण तसे केल्यामुळे

आम्हाला मनाला पडेल असे वर्तन करायला कसे मिळणार. लोकांत जो आचार रुढ असेल त्यानुसार एखादा संस्कृत अनुष्ठुभ तयार करून तो जुन्या पोथीत घुसडून देऊन त्यातील आज्ञा अमक्या तमक्या ऋषींची, आचार्यांची, किंवा भटांची आहे, असे सांगून तात्कालीन स्वार्थ साधणे हे अगदी सामान्य माणसांकडून होण्यासारखे आहे. आगरकरांच्या मते, अशा प्रकारच्या लोकानुष्ठेदी लेखांच्या धार्मिक लबाड्यांमुळे आमच्या धर्मशास्त्राची गती नंदी बैलाच्या झुलीसारखी किंवा कुणाबाच्या वाकळीसारखी झाली आहे. यावर नुलकर यांनी असे स्पष्ट केले की संमतीच्या बिलावसूद शास्त्रकारांची मते जर धर्माभिमान्यांनी काढून दाखविली तर सरकारने आपल्या हेतूवर नजर ठेऊन त्याकडे दुर्लक्ष करावे, हेच आम्हाला ठीक वाटते. तसेच आपण जे बिल लोकापुढे आणणार आहोत ते त्यांच्या धर्माविरुद्ध नाही असे स्पष्ट व सिद्ध करून लोकांचे समाधान करावे. त्यामुळे त्यांचा या संमतीवयाच्या बिलाला विरोध राहणार नाही. परंतु यापासून काही फायदा होईल असे आगरकरांना वाटत नव्हते. कारण आज ज्यांनी सामान्य लोकांचे पुढारीपण घेतले आहे त्यांनी असा निश्चय केलेला आहे की, सुधारक आणि सरकार यांनी मनात आणलेली गोष्ट बिली ही चांगली, व्यवस्थित किंवा शास्त्राला धरून असली किंवा देशाचे त्यापासून केवढेही हित होण्यासारखे असले, तरी ती सुधारकांकडून व त्यांच्यासारखी मते असलेल्या सरकारकडून झालेली आहे. त्यामुळे शास्त्रा-शास्त्रेचा, सत्यासत्याचा किंवा हिताहिताचा विचार न करता, हवी ती खटपट करून ती हाणून पाडलीच पाहिजे. परंतु अशा ह्या अंधाभिमानामुळे व मिथ्या देशाभिमानामुळे नव्या व जुन्या पिढीतील कलह अधिकाधिक वाढत जाऊन नवीन पिढ्यानमध्ये दोन तट निर्माण होतील व त्यापासून देशाचे अपरिमीत नुकसान होईल हे या हद्दी लोकांच्या ध्यानात येत नाही.

तसेच या संमतीच्या कायद्यास आपल्या लोकांनी पूज्य मानलेल्या धर्म-शास्त्रकारांची पूर्ण संमती आहे, असे सिद्ध करून दाखविल्याने हा वाद

मिटण्यासारखा असेल तर तेवढी कामगिरी आपले धर्मनिष्ठ गुरु डॉक्टर भांडारकर यांनी वेळोवेळी बजावली आहे. त्यांनी या संबंधात एक लेख लिहिला होता. त्यात त्यांनी असे स्पष्ट केले आहे की, विवाहकालाची व संभोगकालाची जी मर्यादा अलीकडील स्मजस व सुशिक्षित लोकांना प्रशस्त वाटू लागली आहे तीच मर्यादा आमच्या पुरातन प्रमुख स्मृतीस व ऋषींना पूर्ण मानवली होती, इतकेच नव्हे, तर त्या मर्यादेचे उल्लंघन करणे हे त्यांनी मोठे पाप मानले होते. तथापि विवाहकाल व संभोगकालाची मर्यादा या दोन गोष्टींच्या संबंधात आम्ही जसजसे टिके होत गेलो, तसतसे ऋतू आचारांस धर्मशास्त्रांत गोंकून, त्यास शास्त्राधार दाखविणारे धर्मलेखक निघाले, व त्यांच्या लेखामुळे आमच्या धर्माच्या बटव्यात मोहर, पुतळ्या, होन, झये, चवल्या, पावल्या, बिल्ली, सुर्दा व फद्दे आणि कवड्या यांची एकच खिचडी होऊन गेली आहे. या अनवस्थेचा आज असा परिणाम झाला आहे की, ज्याच्या हाती जे लागेल त्यास तो उत्तम नागो समजून, त्याच्या जिवावर सुधारकांपुढे आणि सरकारकडे "अहो अनाचार ! अहो धर्मातिक्रमण अहो अध्यात !" असा आक्रोश करून त्यास होईल तेवढा विरोध करू लागला आहे. परंतु एवढ्या मोठ्या जनसमुदायात काही भाविक व धर्मभोळ्या लोकांना असे वाटत असेल की, आपल्या सुनेला किंवा कन्पेला ऋतू प्राप्त झाला असून तिचे गभार्धान केले नाही तर आपल्या हातून मोठे पाप घडेल, म्हणून त्यांच्या समाधानासाठी डॉक्टर भांडारकर यांच्या पुस्तकातून काही वचने आगरकरांनी स्पष्ट केली व या वचनांवरून त्यांची अज्ञानी सारी होईल की, पूर्वीच्या प्रमुख ऋषींनी व स्मृतीकारांनी स्त्रीसंभोगाची जी मर्यादा घातली आहे तीच मर्यादा हिंदुस्थान सरकार घालत आहे. एवढेच नव्हे तर त्यांनी विवाहकालाची मर्यादा सांगितली आहे. तिचे उल्लंघन न केल्यास, सध्या सुधारकांत व सुधारणा निंदकांत जो वाद चालला आहे तो देखील नाहीसा होईल. मात्र एखाद्या भिक्कार गंधकाराने स्त्रीस जुळण्यासारखे मत दिले तर ते आम्हांला मान्य आहे असा असंमजसपणाचा हद्दट त्यांनी धरता कामा नये. संभोगकाल व विवाह-

काल याबददलची काही वकने त्यांनी स्पष्ट करून जुन्या धर्मशास्त्रांची या दोन्हीला मान्यता होती हे स्पष्ट केले आहे.

काममामरणत्तिष्ठेद् गृहे कन्यर्तुमत्यपि ।

न चैकेना प्रपच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥

- मनु. अ. ९ श्लो ८९

अर्थ : ऋतु प्राप्त झाला असूनही कन्या बापाच्या घरी राहिली तरी हरकत नाही, पण गुणहीन अशा वराला त्याने ती कधीही सम्पूर्ण नये.

या मनुवचनावर मेधातिथी नावाच्या सर्वात जुन्या टिकाकाराने अशी टिका केली आहे -

प्रागृतोऽ कन्याया न दानम् । ऋतुदर्शनपि

न दद्याथावद् गुणवान् वरो न प्राप्तः ॥

अर्थ : नहाण येण्यापूर्वी मुलीचे लग्न करू नये, व ते आल्यावरही चांगला वर मिळण्यात करू नये.

त्रीणि वर्षाव्युदीक्षोत् कुमार्पुतुमती सती ।

अर्ध तु कालादेवस्माद्धिन्देत् सदृशां पतिम् ॥

- मनु. अ. ९ श्लो. ९०

अर्थ : ऋतु प्राप्त झाल्यावर मुलीने तीन वर्षे वाट पहावी, त्यानंतर आपण योग्य वर पाहून त्याशी तिने विवाह करावा.

त्रीणि वर्षाव्युतुमती काश्यक्षोत् पितृशासनम् ।

ततश्चतुर्थे वर्षो तु विन्देत् सदृशां पतिम् ॥

-- बोधापन ४.१.१४

अर्थ : ऋतु प्राप्त झाल्यावर तीन वर्षांपर्यंत मुलीने बापाच्या आज्ञेची वाट पहावी, नंतर चौथे वर्षी तिने आपण होऊन योग्य वरांशी विवाह करावा.

वसिष्ठसूत्रांतही अशा अर्थाचेच श्लोक आहेत.

नग्निनां तु वदेत्कन्यां पावन्नर्तुमती भवेत् ॥

ऋतुमती त्वनग्निना तां प्रयच्छेत्वनग्निनाम् ॥

— गेभीतीय गृह्यसूत्र, बि. ई. पा. ८३९

अर्थ : मुलीला ऋतु प्राप्त झाला नाही तोपर्यंत तिला नग्निना म्हणतात, त्यानंतर अनग्निना म्हणतात. मुलगी अनग्निना झाल्यावर म्हणजे तिला ऋतु प्राप्त झाल्यावर (बापाने) तिचे लग्न करावे.

त्रिंशद्द्विंशतिं वहेत्कन्या स्या द्वादशावर्षिकीम्

— मनु. अ. ९ श्लोक ९४

अर्थ : तीस वर्षांच्या मनुष्याने त्यास पसंत आता बारा वर्षांच्या कन्येशी विवाह करावा. या सर्व वचनांवरून असे दिसून येईल मुलीस ऋतु प्राप्त होईपर्यंत किंवा बारावे वर्ष लागेपर्यंत अविवाहीत ठेवण्यांत कांही दोष नाही.

संमतीचे बिल कौन्सिलपुढे आणतांना ऑ. सर स्कोबल यांनी असे स्पष्ट केले होते की, या बिलास हिंदू धर्मशास्त्र प्रतिकूल नाही. या त्यांच्या स्वल्प उल्लेखामुळे आमच्या धर्मवाद्यांनी त्याचे भांडवल करून संमतीवयाच्या कायद्याला विरोध केला आहे. आगरकरांच्या मते, बी. ए. च्या परिक्षेला लागणा-या चार-पाच संस्कृत पुस्तकापलीकडे ज्यांचे संस्कृतचे अध्ययन नाही, असे लोक

आपणास पदटीचे शास्त्री समजून, डॉक्टर भांडारकरांसारख्या विद्वान व्यक्तीस श्रुतीचा व स्मृतीचा अर्थ बरोबर करतां येत नाही, अशा बडबड करीत आहेत आणि जुने शास्त्री त्यास "धर्मरक्षक" समजून, त्यांच्या अज्ञान ज्ञानास संमती देत आहेत. पण अशा प्रकारची टिलाई करण्या-बद्दल व जुन्या शास्त्रीमंडळीस विशेष दोष देण्यांत अर्थ नाही. कारण अलीकडे निव्वळ संस्कृत विद्येचा अभ्यास फायदेशीर होत नसल्यामुळे आज नाव घेण्यासारखा एकही शास्त्री या इलाख्यात सापडत नाही. त्यामुळे असल्या शास्त्र्यांनी शास्त्रार्थ देण्यात व बाकीच्यांनी तो पत्करण्यांत मुळीच अर्थ नाही. शिवाय प्रसंग पडेल त्याप्रमाणे ओढून ताणून हवा तो अर्थ काढण्याची या शास्त्रांची पूर्वीपासूनची पध्दत आहे. तसेच पाश्चिमात्य शिक्षाणाच्या वाढत जाणा-या प्रसारामुळे आमच्या शास्त्रीवैदिकांचा धंदा आदी लयाला गेला आहे व ते अन्नाला महाग झाले आहेत. तेव्हा अशा संकटावस्थेत त्यांना जर दोन पैसे मिळत असतील व कधी न मिळालेली प्रतिष्ठा भोगून घ्यायची असेल तर हे आदी स्वाभाविक आहे. पण अशा आपत्काली त्यांनी इतके पाखंडवादी व्हावे, हे त्यांच्या जुन्या विद्येस शोभत नाही. तसेच संमतीचे बिल पास होणे किंवा न होणे हे या शास्त्रार्थावर थोडेच अवलंबून आहे. हे बिल पास करण्यांत ब्रिटिश सरकारला स्वतःचे स्वहित साधावयाचे आहे, असे वाग्पटु शास्त्रीही म्हणू शकत नाहीत, तसेच हजारपान्हास सुधारकांस सुच करण्यांसाठी कोट्यावधी लोकांस नाखुब करण्यांतही कांही अर्थ नाही, हे सुद्धा सरकारला पक्के ठाऊक आहे. तथापि या सरकारला हे ही ठाऊक आहे की, हिंदुस्थानांत बरेच लोक आपल्या बायका वयांत घेण्यापूर्वी त्यांच्यावर जुलूम करीत असल्यामुळे, त्यांना कित्येक शतके अंतत यातना भोगाव्या लागत आहेत, त्यांच्या यातना होईल तितक्या कमी करणे हे आपले प्रमुख कर्तव्य आहे, या कर्तव्यास हिंदूधर्माची अनुकूलता किंवा संमती नसली तरी प्रत्येक समजस व विचारी मनुष्याच्या अंतःकरणांत वास

करणारा जो संपूर्ण धर्माचा जो धर्म आहे त्याची पूर्ण संमती आहे, इतकेच नव्हे तर कर्तव्य इतकी वर्ष न बजावल्याबद्दल त्याने एकसारखी टोचणी लावली आहे, तेव्हा अडाणी, अविनारी, वृथाधर्माभिमानांनी व आपमतलबी हिंदूंनी केवढाही गवगवा केला तरी दहा अकरा वर्षांच्या मुग्ध कन्या अधीर नव-याच्या अतिशय भडकेल्या कामकुंडात आहुती पडून जळून साक होणार नाहीत. अशाबद्दल काहीतरी उपाय केलाच पाहिजे, म्हणून त्यांनी हे संमती बिल हाती घेतले आहे. तेव्हा आम्ही आक्रोशांनी जरी हे ब्रम्हांड हालवून सोडले तरी हे बिल पास करण्यास हिंदुस्थान सरकार थोडे देखील भिणार नाही, अशी आमची खात्री आहे, तसेच ज्या सर्वांना हा कायदा लागू होणार आहे, त्यांच्यावर तो न लादता त्यांनी स्वसुखीने त्या कायद्याचा स्वीकार करावा, असे वाटून हिंदुस्थान सरकारने आपल्या नेहमीच्या रिवाजाप्रमाणे त्याची चर्चा चालू दिली तर याचा फायदा अनेक जण घेतील व ते आज्ञान लोकांना असे सांगत फिरतील की, हे बिल पास झाल्यानंतर, बारा वर्षांच्या आंत जितक्या मुलीस ऋतुदर्शन होईल तितक्याचे गर्भाधान ताबडतोब न झाल्यास त्यांच्या व त्यांच्या नव-याच्या क्पाळी भुणहत्येचे पाप होईल. परंतु भुणहत्येचे पाप सरोसरीच नवराबायकोनां लागते का याबद्दल आगरकरांनी पुढील विचार व्यक्त केले आहेत.

स्त्रीला ऋतुमती आल्याशिवाय तिच्याकडे तिच्या नव-याने जाऊ नये, अशी आमच्या धर्मशास्त्राची सक्त ताकदी आहे. तेव्हा बारावे वर्ष लोटल्यावर ज्या मुली ऋतुमती होतील, त्यांना व त्यांच्या नव-यांना हे बिल लागू पडत नाही, हे उघडच आहे. तहान न झालेल्या तेरा वर्षांच्या मुलीकडे तिचा नवरा गेल्यास आमचे धर्मशास्त्र त्यास काय शिक्षा करित असेल किंवा करू शकेल ती सरी, संमतीच्या बिलामुळे त्याला कोणत्याही प्रकारे उपसर्ग होणार नाही. बारा वर्षांच्या आंत शोकडा चार मुली ऋतुमती होतात, असे दिसून आले आहे. तेव्हा संमतीच्या बिलामुळे गर्भाधान

धोडयाशा लांबणीवर टाकावे लागले तर ते या चार मुलींकरिताच टाकावे लागणार व पंचवीस मुलींपैकी एका मुलीच्या संबंधाने हे बिल आजच्या धर्मास बाधक झाले असे होणार. पण ही गोष्ट कबूल करण्यापूर्वी पहिला श्रुत प्राप्त झाल्याबरोबर गर्भाधान केलेच पाहिजे, हा शास्त्राधार प्रसिद्ध केला पाहिजे. इतकेच नव्हे, तर ते न केल्यास जे दंड सांगितले आहेत त्यांचो मातब्बरी करून ते न करण्यापासून त्याचे होणारे फायदे यांचा शांतपणे विचार करून, शास्त्रकर्त्यास कोणता मार्ग संमत आहे, हे त्यांनी निःपक्ष-पतीपणे ठरविले पाहिजे. हे जो शास्त्रकर्ता प्रामाणिकपणे करेल त्याला आमचे वेडेवाकडे धर्मशास्त्रदेखील संमती बिलाच्या तत्त्वास प्रतिकूल नाही, असे निश्चित दिसून येणार आहे. कारण पहिल्या श्रुतच गर्भाधान केले पाहिजे, अशा अर्थाचे फक्त एक वाक्य आहे, व ते कोणतीही अलीकडे धर्मशास्त्रांत घुसडून दिले असावे. यावरून आगरकर म्हणतात की, आमचा तरी असा तर्क आहे की, अनंतदेवास सापडलेला आशक्लायनस्मृति त्यांच्याच डोक्यातून निघाली असावी, व काही विशेष हेतू साधण्यासाठी त्यानेच हे धर्मकपट केले असावे.

आगरकरांच्या मते, माझ्या समजूतीप्रमाणे टिळक वगैरे जे लोक आशक्लायनाच्या स्मृतीवर म्हणजे या अक्लिवासनीय साक्षीदाराच्या बनावट ग्रंथावर आपल्या पक्षाचा व्यूह रचीत आहेत, ते जाणून बुजून किंवा चिबट मुख्यणामुळे या असत्य पंथास लागले आहेत असे वाटते. सामर्थ्य असेल तर त्यांनी ही आशक्लायन स्मृति खरी आहे, हे अगोदर सिद्ध करून यावे आणि मग वादास उभे राहावे. या एका बनावट स्मृतीशिवाय दुस-या कोणत्याही सर्वसामान्य स्मृतीत किंवा प्रसिद्ध निबंधकाराच्या ग्रंथात गर्भाधान पहिल्या श्रुत केलेच पाहिजे, असे धर्मवादी सिद्ध करून दाखवतील तर त्यांचा आग्रह किंचित विचार-सरणीय होईल. ४६

आदी अलिकडील ग्रंथात आणखी एक वाक्य सापडते की, "प्रत्येक श्रुत नव-याने आपल्या बायकोकडे जावे", नव-याला बायकोकडे जावयाचे असल्यास

त्याने ऋतुकाली जावे अशी जी सामान्य धर्माज्ञा होती तिचा टिकाकारांनी पुढे असा अर्थ काढला की, प्रत्येक ऋतुस आपल्या स्त्रीकडे गेलेच पाहिजे, न गेल्यास भुणहत्येचे पातक त्याच्या कपाळी येते. अर्थात सा-याच ऋतुविषयी हे विधान करून टाकल्यामुळे पहिल्या ऋतुत स्त्रीगमन न करणाराही गर्भधातक होतो, हे उघडच आहे. तेव्हा जुन्या लोकांच्या समजुतीप्रमाणे पहिल्या ऋतुतच गर्भधान केले पाहिजे. व न करील त्याला भुणहत्या गांठणार, हे निर्विवाद झाले. पण हे संकट केवळ अपरिहार्य नाही. गर्भधान संस्काराची दोन ओं आहेत. एक प्राजापत्य म्हणजे होम वीरे, दुसरे खरे गर्भधान म्हणजे रात्री ऋतुमती स्त्रीकडे तिच्या नव-याने जाणे, त्याला धर्माप्रमाणे सर्व संस्कार करावयाचे असतील त्याने पहिल्या ऋतुस अनुकूल दिवस पाहून तेवढा प्राजापत्य होम तरी उरकून घेतला पाहिजे. गर्भधान पुढल्या कोणत्याही पाळीस अनुकूल रजनी पाहून करण्यास हरकत नाही, अशी स्पष्ट शास्त्रज्ञा आहे. पण प्रस्तुत वादांतील टिळकांसारख्या हट्टी लोकांना हा शास्त्राधार फारच बाधक असल्यामुळे हे दोन्ही विधि एकच दिवशी उरकेले पाहिजेत, असे निराधार प्रतिपादन करीत आहेत. त्यांच्या प्रतिपादनास कांही आधार असल्यास तो चालू संप्रदायाचा आहे, शास्त्राचा नाही. शास्त्रात प्राजापत्य आणि गर्भधान हे पृथक् विधि समजून ते पृथक् दिवशी करावे, असे स्पष्ट सांगितले आहे.

अर्धुमत्य : प्राजापत्यमृतौ प्रथमेऽनुकूलेऽहनि असे म्हणून पुढे अर्धभूमृतौ अनुकूलायां निश्चि असे म्हटले आहे. हे आश्वलायन गृहयाच्या नारायण भट्टकृत परिशिष्टांतील वाक्य आहे. नारायणमहाने गर्भधान संस्काराचे दोन भाग कल्पून पाहिल्यास प्राजापत्य व दुस-यास गर्भभन अशी नावे दिली आहेत, आणि नंतर त्या विधिचे वर्णन केले आहे. प्राजापत्य म्हणजे, "हा विधि पहिला ऋतु प्राप्त झाला असता अनुकूल दिवस पाहून... करावा" व गर्भभन म्हणजे हा विधि अनुकूल रात्र पाहून करावा" असे म्हटले आहे. यावरून प्राजापत्यहोम पहिल्या ऋतुस योग्य मुहूर्तावर केला पाहिजे, गर्भधान म्हणजेच स्त्री-पुष्पांचा संयोग कोणत्याही पाळीस सवडीप्रमाणे करण्यास हरकत नाही,

असा अर्थ असून टिळक कौरे लोकांनी ठ्याकरणाकडे, वाक्यरचनेकडे किंवा वाचनाच्या ओघात लक्षा न देता, चालू संप्रदायाशी त्यांची संगती जुळवून देण्यासाठी असा अर्थ केला आहे की, ज्या दिवशी प्राजापत्य करावयाचे, त्याच दिवशी गर्भाधान झाले पाहिजे. पण हे दोन्ही विधि चालू सांप्रदायाप्रमाणे ऐकव दिवशी झाले पाहिजेत, असे लिहिण्याचा नारायण भट्टांचा आशय अस्ता, तर "योग्य दिवस पाहून" व "योग्य रात्र पाहून" अशी द्विस्वती त्यांनी केली नसती, परंतु ज्यांना खोड्या धर्माभिमानाने पक्के घेरले आहे किंवा ज्यांना चालू संप्रदायास शास्त्राधार आहे असे दाखवून अडाणी लोकांना सरकार-विरुद्ध ऋगुध करावयाचे आहे. यावरून पहिल्या पाळीसच गर्भाधान केले पाहिजे, किंवा होम आणि गर्भाधान हे विधि पृथक् काली येणारच नाहीत, असे नाही. परंतु आमच्या प्रतिपक्षास ती गोष्ट स्वप्नार नव्हती. त्यांना बारा वर्गांच्या आंतील वयाच्या मुलीस नहाण आल्यावर पहिल्याच खेस तिचे गर्भाधान केले पाहिजे, न केल्यास शास्त्रोत्पन्न होते असे त्यांना वाटते, तसे केल्याखेरीज सरकारने आमच्या धर्मात हात घातला अशी ओरड त्यांना करता येणार नाही. तेव्हा त्यांनी कित्येक लोकांत व प्रांतात पहिल्या पाळीसच होम व गर्भाधान करण्याची जी चाल पडली आहे तीच पूर्णपणे शास्त्रसंमत आहे, व त्या चालीच्या विरुद्ध जाणे हे केवळ अशास्त्र नसले तरी गौण आहे आणि आपत्कालाखेरीज तसे करणे उचित नाही व जेव्हा निष्पायास्तव तसे करणे भाग पडेल तेव्हा प्रायश्चित्ताशिवाय मुक्ती नाही, असे दाखविण्याची त्यांची सटपट आहे. आमच्या मते संमतीवयाच्या प्रकरणांत शास्त्र व स्त्री यांची उत्कृष्ट संगती कोणासही घालून देता येणार नाही. संमतीच्या बिलास स्त्रीपेक्षा शास्त्र विशेष अनुकूल आहे. तरी स्त्रीही सर्वांशी प्रतिकूल नाही. कारण पुढे लोकांत गर्भाधानविधि मुळीच करीत नाहीत किंवा तो पाहिजे तेव्हा करतात असे असून त्यांना कोणी वाळीत टाकीत नाही किंवा प्रायश्चित्तास लावीत नाही. पण हा सर्व प्रकार धर्माच्या नावावर धोपवून अडाणी लोकांना सरकारविरुद्ध, चिथकण्याचा

धर्मनिष्ठांचा प्रयत्न आहे. ४७ धर्माच्या नावाखाली समाजात असलेल्या अनिष्ट स्त्री व परंपरा यांना आगरकरांनी विरोध केलेला दिसून येईल.

विवाहकालाविषयीचा डॉ. भांडारकरांच्या पहिल्या मुद्दयाला टिळकांनी असा युक्तीवाद केला की, सूत्रकालापूर्वी जरी विवाह प्रौढवयात होत असले, तरी सूत्रकालापासून पुढे या वयोमर्यादेचा संकोच होत चालला आहे. ऋतुकालानंतर तीन वर्षांपर्यंत बापाने लग्न करून देण्याची वाट मुलीने पहावी व नंतर आपला पती आपणाच शोधवा. याचा अर्थ ऋतु कालापूर्वी लग्न करू नये किंवा होत नव्हते असा होत नाही. "१२ व्या किंवा आठव्या वर्षी विवाह होणा-या मुलीला किती वयाचा नवरा असणे इष्ट आहे" अशा विषयाचा उल्लेख जर मनुत सापडतो तर इतक्या लहान वयात लग्न होऊ शकते हे सिद्धच आहे. चांगला वर न मिळाल्यास मरेपर्यंतही मुलीस अविवाहीत ठेवण्यास शास्त्राची हरकत नाही हे सरे, पण त्यामुळे स्मृतीस उल्लेखल्याप्रमाणे, चांगला नवरा मुलगा मिळाल्यामुळे आठव्या वर्षी विवाह झाला तर त्याला काही शास्त्राची आठकाठी नाही. ४८

दुसरा मुद्दा गर्भाधानकालाचा होता. याबाबतीत टिळकांचे म्हणणे असे आहे की, क्लानेश्वरादि निबंधकारांना भांडारकरांपेक्षा अधिक प्रामाण्य दिले पाहिजे. भांडारकरांची सर्व भिस्त आशुक्लायन गृह्यपरिशिष्टावर होती. पण त्यांचा परिशिष्ट वाक्याचा अर्थ चुकला कारण संस्कार व त्यासंबंधीचा होम ही दोन्ही एकाच वेळी वहावी लागतात, व भांडारकरांनी असे म्हटले होते की, प्राजापत्य होम व गर्भाधान संस्कार हे दोन विधि वेगळे मानता येतात. गर्भाधान हे जर प्रथम ऋतुकाली झाले पाहिजे व ऋतु बाराव्यावर्षी येऊ शकतो हे बिल पुढे आणणा-यांनीच कबूल केले आहे. तर गर्भाधानसंस्कारही त्या ठिकाणी १२ वर्षांच्या आत होणार व नवीन बिलाप्रमाणे तो गुन्हा ठरणार. विशिष्ट धर्मविधिला गुन्हा ठरविल्याने कायदा धर्मात हात

घालतो असेच सिद्ध होते असे टिळकांना वाटत होते. टिळकांच्या मते, "रेल्वे टर्मिनेटलमध्ये जर आज मंगळवारी सकाळी एक गाडी पुण्याहून निघेल व ती मंगळवारी संध्याकाळी मुंबईस जाऊन पोचेल," अशी दोन वाक्ये आली तर दोन्हीही मंगळवार आजचेच घेतले पाहिजेत, एक आजचा व एक पुढच्या आठवड्याचा असा द्योता घेत नाही. बारा वर्गांच्या आत श्रुतप्राप्त होणे ही गोष्ट क्वचित घडणारी असली तरी, या प्रथम श्रुतकाली गभार्धान करण्याची शास्त्राची आज्ञा असल्याने, एका धर्माचा तरी गुन्हा करावा किंवा पिनल कोडचा तरी गुन्हा करावा अशी बिनतोड आपत्ती उत्पन्न होणार. अर्थात कायद्यापेक्षा शास्त्रालाच मान देणे प्राप्त होते व त्यामुळे कायदा जुलमाचा ठरतो. ४९

"गभार्धान हा काम्य विधि असल्यामुळे त्यात कायद्याने हात घातला तर धर्मात हात घातला असे होत नाही. या मुद्यावर टिळक म्हणतात, "प्रार्थना समाजाच्या दृश्य मंदिरात अदृश्य देवाची नेत्रनिमोलनपूर्वक भक्ती करणे, आर निर्गुण परमेश्वरासंबंधाने आध आन सागरात साशंक श्रोते सात बसणे, हेच जर धर्माचे मुख्य लक्षण असेल तर आजच्या बिलाने धर्मात कोणत्याही प्रकारे हात घातला नाही ही गोष्ट आम्हांस सर्वथा मान्य करावी लागेल. परंतु जोपर्यंत सर्व हिंदू लोकांचा असा समज झाला नाही, तोपर्यंत आहार लग्न मूर्तीपूजा, कौरे काम्य कोष्टीचाही आम्ही धर्मात अंतर्भाव करितो, तोपर्यंत काम्य धर्मात सरकारने हात घालावा असे आम्ही कधीही म्हणणार नाही." ५०

संमतीवयाचे विषयक धर्मशास्त्राच्या विरुद्ध आहे की नाही, असा एक वादाचा मुद्दा होता. न्यायमूर्ती तेलंग व डॉक्टर भांडारकर यांनी अशा प्रकारच्या कायद्यात धर्मशास्त्राचा अडथळा घेत नाही, असे वर्तमानपत्रातून लेख

लिहून व पत्रे छापून मत दिले. मनु, मेघातिथी, बौधायन, वसिष्ठ व हिरण्यकेशी यांची वक्ने उद्धृत करून बारा वर्षानंतर मुलीचे लग्न करण्यास स्मृतीकारांची व भाष्यकारांची हरकत नसल्याचे भांडारकरांनी दाखवून देण्याचा प्रयत्न केला. ऋतुप्राप्तीपूर्वी लग्न झाले असल्यास ऋतुप्राप्ती होताच ताबडतोब पत्नीला संभोगसुख देण्याचे पतीवर बंधन नाही, एवढेच नव्हे तर लग्नानंतर काही काळ हे सुख पतीने घेऊ नये असेही स्मृतीकारांचे मत असल्याबद्दल भांडारकरांनी ग्वाही दिली. तेलंगांचा युक्तीवाद खोडण्यासाठी टिळकांनी "टाईम्स ऑफ इंडिया" ला एक पत्र पाठविले. तेलंग व भांडारकर या दोघांनाही हिंदू धर्मशास्त्रातील संबंधित संहितांचा बरोबर अर्थ समजलेला नाही असे टिळकांचे म्हणणे होते. पत्नीला ऋतुप्राप्ती होताच गर्भाधान विधि झालाच पाहिजे असे रघुनंदन, कमलाकर, अनंतदेव, विज्ञानेश्वर कौरे अनेक भाष्यकारांनी स्पष्ट म्हटले आहे. न्यायालयातही या मंडळींची वक्ने आणि त्यांचे एक मत निर्णायक समजले जाते असा टिळकांचा दावा होता. शंभरापैकी पंचचाण्णव मुलींना बारा वर्षानंतर ऋतुप्राप्ती होत असल्यामुळे संभोगापूर्वी ऋतुप्राप्तीची अट घालणा-या हिंदू स्मृतीकारांनी कायद्याने दहा वर्षांऐवजी बारा वर्षांची मर्यादा घालणा-या इंग्रज राज्य-कल्पपेक्षा अधिक मानवतावादी दृष्टिकोन ठेवला होता. असेही टिळकांनी या पत्रात स्पष्ट केले आहे. संमतीवयाच्या विधेयकामुळे "आमच्या स्टीस व शास्त्रास धक्का बसतो हाच आमचा मुख्य मुद्दा" असल्याचे टिळकांनी केसरीत लिहिले आहे.

केसरीचे मत प्रगट होताच क्वाविस्वद जाहीर सभा होण्यास सुस्वात झाली. बालविवाहाच्या दृष्टीने मुंबईतील सर्व गुजराथी, भाटीया कौरे समाज दक्षिणी लोकांच्याही आधी या चळवळीत सामील होता. त्यांना व त्यांच्या धर्मगुरूंना राजारामशास्त्री बोडस व भीमाचार्य इनक्कीकर कौरे दक्षिणी

पंडीत व महादेव चिमाणाजी आपटे, लक्ष्मण वैद्य, प्रो. जिनसीवाले, जमिंदारराम नानाभाई, चिमणलाल सेटलवाड, कौरे कायदेपंडित व इतर गृहस्थ मिळाले. बंगाली लोकांच्यातही ही चळवळ जोरात सुरु झाली. सर रमेशचंद्र मित्र, उमेशचंद्र बॅनर्जी, सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी, जमिनदार, महामहो-पाध्याय कौरे मंडळी बिलाला प्रतिकुल होती. अमरावती समेत मुधोळकर वक्लिांनी बिलाचे मंडन व दादासाहेब सापडें यांनी खंडन केले. या समेत कायदेपंडित महोदय आपटे यांनी भाषण केले. त्यांनी मुख्यतः असे सांगितले की, बिलातून बारा वर्षांच्या आंतील ऋतुकालीन समागम वर्ज केल्यास बिल करणारे भूतदयेने प्रेरित झाले आहेत असे मानता येईल, व येवढा अपवाद त्यात घातल्यास सरकार धर्मात हात घालते हा दोषारोप शिल्लक राहणार नाही. याशिवाय हे बिल मंजूर झाल्याने लोकांवर जुलूम कसा होऊ शकतो हेही त्यांनी सांगितले. यामुळे प्रथम वाटेल त्यास या कामी फिर्माद करण्याची मुभा मिळणार. फिर्माद झाली की मॅजिस्ट्रेट वारंट काढणार, मॅजिस्ट्रेट म्हणजे तो कोणताही मॅजिस्ट्रेट असणार. दिसण्यात थोडासा पुरावा झाला की, खटल्याची सेशनमध्ये रवानगी झालीच पाहिजे. सेशन हे जिल्ह्याच्या ठिकाणी चालणार. अर्थात साक्षी पुराव्याचा त्रास किती, वक्लिाचा खर्च किती याची कल्पना आलीच. ज्युरीचा अधिकार बहुधा कोठेच नाही. तसेच साहेबाला भिऊ आरोपी गुन्हेगार ठरविला जातो व साहेबाने आरोपीने केलेला प्रकार अमानुष ठरवून मोठी शिक्षा घावी. शिक्षा प्रत्यक्षा न दिली तरी गुन्ह्यांच्या क्लमात ती काळ्या पाण्यापर्यंत सांगितलेली आहे. आपट्यांच्या मते फार कमी म्हणजे शोकडा चार-पाच आरोपीच सुटतात व बाहेरगावी तर निरपराधी असूनही आरोपी होऊन उभे राहण्याचा प्रसंग कोणाही मनुष्याच्या वै-यावर सुद्धा न यावा ! यानंतर आपटे यांनी सांगितलेला मुद्दा तर फारच पहाण्यासारखा होता. फौजदारी

दाव्यात स्त्रियांना जातीने साक्षीदार म्हणून कोर्टात जाणे टळत नाही. पहिल्या चौकशीपासून स्त्रियांना पोलीसापुढे हजर राहावे लागणार, जाब घ्यावे लागणार, सट्टा सुरु झाल्यानंतर पहिली साक्षात् आरोपीच्या बायकोचीच व्हायची. केवळ बारा वर्षांच्या आंतील मुलगी साक्षीच्या पिंज-यात उभी राहणार तिला नव-यासंबंधीने जबानी घावी लागणार आणि साक्षीतील विषय म्हणजे बोलायलाच नको, तात्पर्य, एखाद्या मुलीची तिच्या नव-याच्या हातून झालेली दुर्दशा एकीकडे व वरील सर्व अर्थ दुसरीकडे, हे लक्षात घेता अनिच्छेचे पारडे खरे कोणीकडे झुकते याचा विचार कोणा-लाही करता येईल. आपट्यांच्या मते असल्या बिलापेक्षा एकदम सोळा वर्षा-पर्यंत मुलीचे लग्न करणे हा गुन्हा आहे. जसेच एकदम ठरवीत व्हावेहीत. सर्वात वाईट हे आहे की, आपापल्या मुलीच्या लग्नाचे वय वाढविण्याबद्दल आपसुचीने लोकांनी स्वतःस कागदावर सहया कल्ल बांधून घ्यावे व त्याविरुद्ध वर्तन केल्यास दंड घावा, पण ते मात्र सुधारकांना मानवले नाही. सुधारकांच्या विरुद्ध याचवेळी उलट चळवळ केली पाहिजे. आपटे यांच्या मते या कल्पनेची उत्पत्ती इंग्लंडात राहणारे पाच-पंचवीस हिंदी लोक व हिंदुस्थानांतल्या कामांत काहीतरी लक्षा घालावे म्हणून घालणारे पाचपन्नास इंग्रज लोक, यांच्या संभाषणातून मुळ निघाली . ५१

ता. ७ फेब्रुवारी, १८९१ रोजी साजगीवाल्याच्या वाड्यात पुण्यातील शास्त्री लोकांची सभा भरून हे बिल मंजूर होणे धर्माविरुद्ध आहे असा निर्णय ठरला व तो प्रमुख शास्त्रीमंडळीच्या सहीनिशी प्रसिध्दही करण्यांत आला. नागपूर व बनारस या ठिकाणाच्या शास्त्रीनीही याच प्रकारचा अभिप्राय दिला. रविवार ता. १ फेब्रुवारी रोजी माधवबागेत हिंदूजातीतील प्रमुख लोकांची सभा भरली होती. सभेत प्रमुख गुजराथी व्यापारी, राजाराम-शास्त्री बोडस, भीमाचार्य झाळकीकर शास्त्री, महादेव आपटे, प्रो. जिनसीवाळे कोरे मंडळी हजर होती. या सभेत पुढील रविवारी माधवबागेतच मोठी सभा

भरविण्याचे ठरले. या पहिल्या सभेची हकीकत देताना केसरीने लोकांना पुढील इशारा दिला आहे. "पुणे, सातारा येथे पूर्वीच सभा झाल्या आहेत व इतर इलाख्यातून विशेषतः बंगाल व वायव्य प्रांतात सभांची तर झोडव लागली आहे. तेव्हा लोकांनी अजून तरी उभोगास लागावे. वेळ फोडा राहिला आहे. एकाच ठिकाणी दोन दोन किंवा दोनदा सभा झाली तरी हरकत नाही. आपण आपले कर्तव्य केल्यावर सरकारलाही काहीतरी करावे लागेल. ठरल्याप्रमाणे माधवबागत ता. ८ रोजी दुसरी सभा झाली. अध्यास्थान रा. ब. नानामोरोजी यांनी पत्करिले होते. सभेस किमान ८००० ते ९००० लोक जमले होते. कारण बिलाविरुद्ध तयार केलेल्या अर्जावर जागृता जागी ५००० सध्या मिळाल्या. या सभेस टिळक हजर होते. व त्यांनी पुण्याच्या कतीने सभेचे अभिनंदन केले.

संमती बिलास प्रतिकूल असणा-यांची सभा भरल्यानंतर आपणाही अनुकूल असणा-यांची एखादी सभा भरवावी अशी कल्पना सुधारक मंडळींच्या मनात येणे स्वाभाविकच होते. शेवटी नेटिव जनरल लायब्ररीच्या दिवाण-खान्यात सरकारी वकिलांनी पुढाकार घेऊन "जाहीरसभा" भरवली. पण जाहीर सभेत वाटेल त्यास घेणार नाही, असेही ठरविण्यात आले. विशेषतः बहिष्काराचा रोख विद्यार्थ्यांवर होता. सभेच्या जाहीरातील "कायदा पसंत असणा-यांनीच यावे" अशी सूचना लिहिली गेली. ऐन सभेच्या वेळा दारावर काही चालक मंडळी पोलीसांची मदत घेऊन उभी राहिली आणि कायद्याला अनुकूल असेल त्या ठरावाच्या व अर्जाच्या कागदावर जो सही करील त्यासच अंत सोडण्यात येऊ लागले. बाहेर काही लोक विचारू लागले की, "अहो ठरावावर सही जर बाहेरच करावयाची तर आत जाऊन काय करावयाचे ? सहया-करीता गावातून कागद फिरवा म्हणजे झाले. हा सभेचा फार्स कायला ? कोणी म्हणू लागले की, आम्हांस बिलाचे तत्त्व मान्य आहे, परंतु क्लमात आम्हांस काही दुरुस्त्या सुचवावयाच्या आहेत. कोणी म्हणाले आमच्या डोळ्यादेखत हा सभेचा फार्स करितां तर आंत जाऊन काय वादविवाद होतो तो

ऐकू कां देत नाही : आतांतूनही काही ओळखीची माणसे आत शिरली. त्यांना "तुम्ही न्यायाची आगळीक करीत आहात" असे बजावण्यात आले आणि तेथे गोंधळ सुरू झाला. सदाशिवराव परांजपे यांनी जिल्हात नक्की वयाच्या ऐवजी रजोदर्शनाची मर्यादा घालावी अशी सूचना आणली पण बाहेरच्या गोंधळामुळे सभेचे कामकाज चालणे शक्य होऊन सभा उधळली गेली. टिळक, नामजोशी वगैरे काही मंडळी वास्तविक जिल्हाला प्रतिकूल होती, परंतु उपसूचना सुचविण्याच्या निमित्ताने सहया देऊन आत गेली. ५२

दरम्यान दोन्ही बाजूंनी चळवळ सुरू होती. माधवबागेतील सभेचा इष्ट परिणाम होऊन जिल्हात काहीतरी फेरबदल करावयास पाहिजे असे लोकमत मुंबईस प्रचलित होऊ लागले. दरम्यान मुंबईला फेब्रुवारी अखेर अनुकूल अशी एक सभा भरली. पण तीही जिल्हाला सर्वस्वी अनुमोदन देणारी नव्हती. अपराधाची शिक्षा कमी करावी व फिर्माद करण्याचा अधिकार फक्त स्वतः मुलीस किंवा तिच्या पालकास घावा हे योग्य आहे असे लोक म्हणू लागले. मुख्य सुधारणा वयासंबंधीची होती. जव्हेरबागेत सभा झाली तेव्हा डॉ. अण्णा कुटे यांनी बारा वर्षांचे वय काढून टाकून रजोदर्शनाची मर्यादा घालावी असे सुचविले होते. पण सभेत पुष्कळ गोंधळ झाला व सभेचे काम आवरते घ्यावे लागले. या सभेला चंदावरकर, भालचंद्र वगैरे मंडळी हजर होती. यानंतर पुण्यास व मुंबईस वय लोकांच्या सभा भरून त्यांत असा निर्णय दिला गेला की, वैयक्तशास्त्राचे जे प्रास्थात आचार्य त्यांनाही ऋतुप्राप्तीचे वय निश्चित असे ठरविता आलेले नाही. म्हणून जिल्हात वयाचा उल्लेख न करता ऋतुप्राप्ती हीच मर्यादा घालावी असे सांगितले. पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांची ही या जिल्हाला संमती मिळावी म्हणून मुंबईला स्त्रियांची एक अनुकूल सभा भरविण्यात आली. कारण त्यांचेच हित या जिल्हाने मुख्यतः पाहिले होते. पुण्याला मात्र अशी सभा भरणे शक्य नव्हते. मुंबईच्या सभेचे चालकत्व पंडिता रमाबाईकडे व अध्यक्षस्थान मिस सोराबजी यांच्याकडे होते. सौ. काशीबाई कानिटकर यांनी जिल्हाचे समर्थन केले, पण एक दुसरी बाई म्हणाली सरकारला कायदा

करा असे म्हणण्यापेक्षा पंच नेमून त्यांचे हाती दंड दिलेला अधिक बरा. या बाईने काशीबाईस उघड प्रश्न विचारला की, या बिलाअन्वये तुमच्या जावयावर उषा खट्टा झाला तर तो तुम्हांस आवडेल काय ? काशीबाई हाडाच्या हिंदू होत्या. रमाबाईही हाडाच्या हिंदूच, पण धर्मांतराने त्यांचे विचार सर्वच बदललेले होते. काशीबाई निरुत्तर झालेल्या पाहून रमाबाई म्हणाला, "बेहेत्तर आहे, मुलीपेक्षा जावई अधिक नाही." शेवटी अर्जावर कांही सह्या झाल्या, कांही झाल्या नाहीत. कांही स्त्रिया म्हणाल्या, आम्ही घरी विचारले नाही, सह्या कशा करणार ? अप्रक्रिये वरून त्या काळी स्त्रियांना निर्णय प्रक्रियेमध्ये पुस्मांचाच आधार घ्यावा लागत, असे दिसून येते.

संमती वयाच्या बिलासंदर्भात अनुकूल अशा फारशा सभा झाल्याच नाहीत. कित्येक ठिकाणी प्रतिकूल सभा भरविण्याचा आव आणून त्याच खटपटीतून कांही अनुकूल निघाल्यास पहावे असे फसवाफसवीचे प्रयत्न झाले, पण ते फसले. यानंतर सोलापूरचे प्रसिध्द व्यापारी रावसाहेब बारद यांच्या अध्यक्षतेखाली सोलापूर येथे जाहीर सभा घेण्यात आली. सभेला पांच हजार लोक होते. टिळक व नामजोशी या सभेला हजर होते. सभेमध्ये कायदे कौन्सिलांतील सभासदांना लोकमत कौन्सीलांत मांडण्याविषयी आज्ञा, सुधारक वर्गाचा निर्भय, लोकमत खवळले असल्याची सरकारला सूचना, पार्लमेंट सभेस अर्ज करण्यास संमती व त्याला लागणारा खर्च उभारण्याची तयारी कौरे गोष्टी होत होत्या. परंतु पुणे हे प्रतिकूल चळवळीचे केंद्र असल्यामुळे तेथे पुन्हा एक जाहीर सभा २९ मार्च रोजी घेण्यात आली. सभेला सुमारे दहा हजार लोक होते. अध्यक्षस्थानी पुण्यातील प्रसिध्द नागरिक बंडूनाना रानडे हे होते. या सभेत क्लिफतेत चळवळ करण्यावर भर घेण्यात आला. यानंतर टिळकांनी ता. १९ रोजी व्हाईसरॉयच्या भाषणावर टिका केली, व जाहिरनाम्याच्या शब्दाची ओटाताण चालली आहे त्याअर्षी सुद्ध राणीसरकारकडेच अर्ज करून जाहिरनाम्याचा अर्थ

ठरवून घ्यावा असे सांगितले. शेवटी प्रा. जिनसीवाले यांचे भाषण होऊन त्याचठिकाणी १५०० रु. र्काणी वसूल केली. बाळासाहेब नातू यांस खजिनदार निवडून, एक सबकमिटीही या कामांकरिता नेमण्यांत आली. ५४

मुंबईस ता. १९ एप्रिल, रोजी सभा भरून, पार्लमेंट सभेस या कायद्या-विरोध अर्ज करावा व राणीसरकारच्या जाहिरनाम्याचा खरा अर्थ कोणता याविषयी कायमचा निर्णय करून घ्यावा असे ठरले. जुन्नर येथे ता. १३ रोजी सभा भरून पार्लमेंट सभेस अर्ज पाठविण्याच्या ठरावास अनुमोदन देण्यांत आले व गांवामार्फत र्काणी जावी म्हणून र्काणी घेण्याचे कामही सुरु झाले. पण अनुकूल प्रतिकूल सभा चालू असतांनाच ता. १९ मार्च रोजी वरिष्ठ कौन्सीलांत हे बिल पास केले गेले. यानंतर अर्थात ही चळवळ पांडवली. मे महिन्यात पुणे येथे भरलेल्या प्रतिक सभेत टिळकांनी पुढील ठराव मांडला, "संमती बिलाचे संबंधाने जे लोकमत प्रसिद्ध झाले त्याचा योग्य विचार करणे, हिंदुस्थानसरकारास आवडले नाही, त्याबद्दल कॉन्फरन्सला फार दिलगिरी वाटते." या ठरावा-वरील भाषणात टिळकांनी लोकमतावर जोर दिला. लोकमताचा सरकारने आदर केला नाही ही गोष्ट राजकीय उन्नतीच्या दृष्टीने बरी झाली नाही. हा त्यांच्या ठरावातील मुख्य मुद्दा होता. वामनराव तेली यांनी ठरावास अनुमोदन दिले व तो बहुमताने पास झाला. टिळकांच्या या ठरावानंतर पुन्हा ता. ३१ मे रोजी आयसळ्याच्या बाजूस एक मोठी जाहीर सभा झाली. या सभेचा विषय पुढील प्रमाणे होता. - हिंदू लोकांप्रमाणे मुसलमानही सरकारच्या निष्ठाकरिता सभेत सामील झाले होते. वास्तविक संमतीबिल हे फक्त हिंदू लोकांना लागू होणारे नव्हते. त्यापासून त्रास झालाच तर तो सर्व जातींना होणार होता, परंतु मुसलमान समाजात सनातनी असल्यामुळे व त्या समाजामध्ये सुधारक निर्माण न झाल्यामुळे या प्रश्नांत त्यांनी कधीच लक्षा घेतले नव्हते. पण हिंदू लोकांनी इतकी चळवळ केलेली पाहून त्यांच्यातल्याही काही जाणत्या लोकांनी चळवळीचे मर्म लक्षात घेतले व या जाहीर सभेचे अध्यक्षस्थान मौलवी

हिदायतुल्ला या प्रसिद्ध गृहस्थास मिळाले. एम्. हिदायतुल्ला हे झेज सरकारच्या दरबारात तुर्कस्थानच्यावतीने वकील होते. या सभेत अध्यक्षाने हे ऐक्य सदोदीत राहिल अशी आशाही व्यक्त केली. परंतु लवकरच "हिंदूमुसलमानांचा दंगा" या आरोळीमुळे हिंदूमुसलमान ऐक्याचा प्रतिध्वनि विराम पावला. ५५

दरम्यान संमतीवयाच्या चळवळीचा विसर हळूहळू पडू लागला. १८९१ च्या जूनमध्ये पुण्यास संमती बिलाची प्रत्यक्षा चळवळ इतर रीतीने शांत होऊन ती फक्त नाटकाच्या रूपाने सुरू होती. पार्लमेंट सभेकडे करण्याच्या अर्ज वगैरे गोष्टी पकळल्या होत्या. इंग्लंडमध्ये जाऊन चळवळ करण्यासारखा हा विषय नाही, व हजारो सहया घेतलेला असा अर्ज पार्लमेंटला पाठविला तरी त्याला कोणी भक्कम पुरस्कर्ता असल्याशिवाय तो नुसता अर्जाच्या कंठाळीत पडून राहणार, हे टिळक, नामजोशांना माहीत होते.

संमतीवयाची चळवळ पाहता संमतीवयाच्या कायद्याविरुद्ध जी देशभर धामधूम माजली तिच्यात कायदाविरोधी पक्षाचे ओसरत्त्व टिळकांकडे जाते. सुधारणा पाहिजे, परंतु तो सरकारी कायद्याने होणे घातक, ही विचारसरणी पत्करून टिळक बहुसंख्य धर्माभ्यांघ्या गळ्यातले ताईत बनले. या वादात धर्मशास्त्राची गुंतागुंत होती. संमती वयाविरुद्धी भांडारकरांनी कायद्याला पुष्टी देणारा निबंध लिहिला. त्याचे समूळ खंडन टिळकांनी आपल्या प्रति टिकेद्वारे केले. वस्तुतः विवाहोत्तर नवराबायकोच्या प्रत्यक्षा शरीरसंबंधाचे वयोमान दहा वर्षाऐवजी बारा असावे, अशी इंडियन पीनल कोडाच्या एका क्लमामध्ये लहानशी दुरुस्ती करणारा हा कायदा होता. मुलीची फार लहानपणी लग्ने होत असल्यामुळे ऋतू प्राप्तीपूर्वी शरीरसंबंधाचा बलात्कार यामुळे मृत्यूमुखी पडतात, या हत्येकडे लक्षा देऊन कायद्यात फेरबदल

करण्याचे सरकारने ठरविले. यामुळे धर्महानी होत नाही, उलट धर्मशास्त्र, आर्युवेद इत्यादिकांचा या दुरुस्तीला आधार असल्याबद्दल सरकारने आपली छात्री कस घेतली होती. शेवटी संमतीवयाच्या बिलाचा कायदा पास झालाच, पण त्याला विरोध करणा-या टिळकांविषयी मात्र लोकांची भक्ती वाढली. धर्मव्यवहारांत सरकारी कायदा नको, हेच काय ते सुधारक व सनातनी यांच्या वादाचे मुळ होते. ५६

संमतीवयाच्या कायद्याची याचवेळी इतकी जरूरी होती काय व बिलाच्या उत्पत्तीचे खरे कारण कोणते ?

याविषयी टिळकांना असे वाटते की, बारा वर्षांच्या वयाच्या आतील अविवाहित किंवा विवाहित अल्पवयीन मुलींवर बलात्कार झाला व त्यामुळे मनुष्याच्या बुद्धीवर ताण पडला म्हणून हे बिल पुढे आले असे दिसत नाही. दहा वर्षांपर्यंतच्या मुलींच्या संरक्षणाची व्यवस्था पीनलकोड मध्येच होती व स्कोबल किंवा इतर कोणी बिलाला अनुकूल असणा-या लोकांच्या तोंडून अशी माहिती निघालेली आढळत नाही की, दहा ते बारा वर्षे वयाच्या दरम्यानच्या स्थितीत असणा-या मुलींवर झालेल्या बलात्काराकरिता पुष्कळ खटले भरले. अगर भरण्यासारखे होते पण कायद्यांत वयोमर्यादा बारांपर्यंत वाढविलेली नाही म्हणून गुन्हेगारांस शिक्षा करितां आल्या नाहीत. स्कोबल यांनी सांगितल्या-प्रमाणे गुन्हेयांचे कृत्य जुनेच, पण वयोमर्यादा वाढवून गुन्हेगारांना पकडण्याचे जाळे थोडे अधिक मोठे करणे येवढाच बिलाचा हेतू होता. परंतु वरकरणी जरी असे सांगण्यात आले तरी या कायद्याच्या भयाने मुलींची लग्ने बारा वर्षांच्या आंत होऊ नयेत असे घडवून आणण्याचा कायदेवाल्यांचा हेतू असावा असे दिसते. बारा वर्षांच्या आंतील मुलींवर बळजबरी झाली तरी या लोकांना त्याचे काहीच नाही असे बिलाला विरोध करणा-यांना म्हटलं असतं, तरीही ते चालण्यासारखे आहे. पण बिलाच्या विरोधकांची ही निव्वळ बदनामी आहे.

मुलीच्या दृष्टीने पाहता ही गोष्ट त्यांना पसंत होती असे नाही. पण एक चांगली गोष्ट म्हणून करतांना त्याचे अनेक वाईट परिणाम घडून येत असतील तर ती न केलेली बरी असे लोक म्हणत. पण विरोधकांना राग येण्याचे कारण म्हणजे, प्रौढ विवाहाची जी सामाजिक चळवळ यापूर्वी सुरु झाली होती ती कांही मर्यादपर्यंत तरी कायमाने, म्हणजे लोकांवर एक प्रकारच्या सक्तीने, साध्य करून घ्यावयाची असा कायदेवाल्यांचा हेतू होता. आणि राजकारणाची दृष्टी सोडून दिली असतां हा कायदा पास झाल्याने फारसे काही बिघडले नाही असे जरीआम्हाला वाटले तरी प्रौढ विवाहाच्या चळवळीचा पूर्व इतिहास लक्षात घेता, भूतदयेपेक्षा सामाजिक सुधारणा घडवून आणण्याच्या विशिष्ट मार्गाविषयीच्या आग्रहामध्येच त्यांची उत्पादक स्फूर्ती होती हे निर्विवाद आहे. सामाजिक सुधारणा झाल्याशिवाय राजकीय हक्कास आपण अपात्र आहोत ही टोचणी कित्येक सुधारकांच्या मनात एकसारखी टोचत होती. लोकांकडून सुधारणा होण्याची वाट पहावी तर राजकीय सुधारणेच्या प्रारंभास फारच वाट पहावी लागणार म्हणून प्रथम सामाजिक सुधारणा करणे आवश्यक आहे व लोकांवर विसंबण्यापेक्षा कायद्याच्या उपयोगाने जर सामाजिक सुधारणा होत असेल तर घडवून आणून राजकीय प्रगतीच्या दृष्टीने काम करता येईल असा आग्रकरांना पाठिंबा देणा-या सुधारकांचा विचार होता. परंतु बिलास विरोध करणा-या लोकांचे विचार आदी याच्या उलट असलेले दिसून येतील. ५१

वरील विचार स्पष्ट करणारी एक महत्त्वाची घटना म्हणजे दादाजी रत्नाबाई प्रकरण होय. या खटल्यामधून बालविवाह, संमतीवय व घटस्फोट या संबंधीचे आग्रकर व टिळकांचे मत स्पष्ट होते. त्यामुळे या खटल्याची थोडक्यात मांडणी करणे आवश्यक आहे.

या खटल्याची तपशीलात मांडणी घटस्फोट प्रकरणी आगरकर टिळक यांचे विचार यामध्ये केलेली आहे. १८८६ साली रख्माबाई विरूद दादाजी हा सामाजिक सुधारणेच्या वादात गाजलेला खटला म्हणता येईल. या खटल्यामध्ये टिळकांनी दादाजीची बाजू घेतली तर आगरकरांनी रख्माबाईची बाजू घेतली. रख्माबाई नव-याच्या घरी नांदण्यास तयार नव्हत्या लहानपणी वडिलधा-यांनी लादलेली लग्नाची बंधने मोठेपणी निमुटपणे स्वीकारून आपल्याला आवडत नसलेल्या पुरुषाबरोबर उर्वरित आयुष्य शाय्यासोबत करून घालवण्यास त्या तयार नव्हत्या. यातून या वादाला तोंड फुटले टिळकांच्या मते, एखाद्या स्त्रीने आपला पती आपणास आवडत नाही किंवा योग्य नाही म्हणून घटस्फोट मागणे चुकीचे आहे. तर आगरकरांच्या मते व्यक्तीस्वातंत्र्याचा विचार करता रख्माबाईला घटस्फोट मिळणे रास्त आहे. १८८५ ते १८८८ या चार वर्षांत खटला सूपच गाजला. निरनिराळ्या दृष्टीने पाहता या खटल्यात दोन्ही पक्षांचा निम्मा जय व निम्मा पराभव झाला. ५८ या खटल्यामध्ये बालविवाहाच्या विरोधात आगरकरांनी रख्माबाईची बाजू घेतलेली दिसून येते. त्याचबरोबर आगरकरांच्या मते, रख्माबाईच्या लग्नावेळी तिची संमती घेतली नसल्यामुळे किंवा संमती देण्यायोग्य तिचे वय नसल्यामुळे तिला घटस्फोट देणे चुकीचे नाही.

बालविवाह व संमतीवय याबद्दलचे आगरकर व टिळक यांचे विचार अभ्यासल्यानंतर आपल्याला असे दिसून येईल की, बालविवाहाची पध्दत नष्ट करण्यासाठी कायदा करावा की नाही याबद्दल आगरकर व टिळक यांच्यात मतभेद होते. बालविवाहास आळा घालण्यासाठी कायदा करावा असे आगरकरांचे मत होते तर बालविवाहाचे उच्चाटन करण्यासाठी स्वतः लोकांनीच आपल्या शिरावर जबाबदारी घ्यावी असे टिळकांचे मत होते. तसेच संमतीवयाबद्दल सरकारने कायदा करावा असे आगरकरांचे मत होते तर आमच्या धर्मासंबंधी रीती भातीत सरकारने हात धालू नये असे टिळकांचे मत होते. बालविवाह व संमतीवय या बद्दल मार्ग वैचित्र्यामुळे या दोघांमध्ये मतभेद असलेले दिसून येतील.

प्रकरण दुसरे

संदर्भ सूची
=====

- १) सहस्त्रबुधे पु.ग., - केसरीची त्रिमूर्ती, पृ.क्र. १४.
- २) बनहट्टी श्रीनिवास नारायण - टिळक आणि आगरकर, पृ.क्र. ११४.
- ३) सहस्त्रबुधे, पु.ग. - केसरीची त्रिमूर्ती, पृ.क्र. १७०.
- ४) कित्ता, पृ.क्र. १३४ - १३५.
- ५) कित्ता, पृ.क्र. १३४ - १३५
- ६) कित्ता, पृ.क्र. १३४ - १३५
- ७) कानिटकर, रा.प्र., आगरकरदर्शन, पृ.क्र. १६.
- ८) देशपांडे, सुनंदा, गोपाळ गणेश आगरकर, पृ.क्र. ८४.
- ९) सहस्त्रबुधे, पु.ग. - केसरीची त्रिमूर्ती, पृ.क्र. १७१.
(संपा.) कानिटकर, रा.प्र., आगरकर दर्शन, पृ.क्र. ८४.
- १०) केसरी, २६ जानेवारी, १८९२.
- ११) केसरी, ९ फेब्रुवारी, १८९२.
- १२) प्रधान, ग.प्र., आगरकर लेखसंग्रह, पृ.क्र. ९७.
आळतेकर, मा.दा., संपूर्ण आगरकर भाग-२, पृ.क्र. ८१.
(संपा.) कानिटकर, रा.प्र., आगरकर दर्शन, पृ.क्र. ९६.
- १३) प्रधान, ग.प्र., आगरकर लेख संग्रह, पृ.क्र. ९८.
आळतेकर, मा.दा. संपूर्ण आगरकर भाग-२, पृ.क्र. ८१.
(संपा.) कानिटकर, रा.प्र. आगरकरदर्शन, पृ.क्र. ९६-९७.
- १४) देशपांडे, सुनंदा, गोपाळ गणेश आगरकर, पृ.क्र. १५१-१५२.
- १५) कित्ता, पृ.क्र. ८५.
- १६) कित्ता, पृ.क्र. ८४.
- १७) फडके, य.दि. - शोध बाळ गोपाळांचा, पृ.क्र. २५.

- १८) रा.प्र. कानिटकर (संपादक), आगरकर दर्शन, पृ.क्र. ९६-९७.
आळतेकर मा.दा., संपूर्ण आगरकर भाग-२, पृ.क्र. ८२.
प्रधान, ग.प्र., आगरकर लेखसंग्रह, पृ.क्र. ९८-९९.
- १९) देशपांडे सुनंद, गो.ग. आगरकर, पृ.क्र. १५२.
कानिटकर, रा.प्र., आगरकरदर्शन, पृ.क्र. ९८.
आळतेकर, मा.दा., संपूर्ण आगरकर भाग-२, पृ.क्र. ८३.
प्रधान, ग.प्र., आगरकर लेखसंग्रह, पृ.क्र. ९९.
- २०) प्रधान, ग.प्र., आगरकर लेखसंग्रह, पृ.क्र. ९९ - १००.
आळतेकर, मा.दा., संपूर्ण आगरकर भाग-२, पृ.क्र. ८३-८४.
कानिटकर, रा.प्र. (संपा.), आगरकर दर्शन, पृ.क्र. ९८-९९.
- २१) देशपांडे, सुनंदा, गो.ग. आगरकर, पृ.क्र. १५३.
- २२) कित्ता, पृ.क्र. १५४.
- २३) आळतेकर, मा.दा., संपूर्ण आगरकर भाग-२, पृ.क्र. ८४-८५.
- २४) देशपांडे, सुनंदा, गो.ग. आगरकर, पृ.क्र. १५८.
- २५) कित्ता, पृ.क्र. १५८
- २६) गोखले, पुं.पा., आगरकरांशी ओळख, पृ.क्र. २४१-२४२.
- २७) कित्ता, पृ.क्र. २३९-२४०.
- २८) देशपांडे, सुनंदा, गो.ग. आगरकर, पृ.क्र. १५९.
- २९) कित्ता, पृ.क्र. १५४.
- ३०) केळकर, न.चि., लो.टिळक यांचे चरित्र खंड-१, पृ.क्र. २५७.
कित्ता, पृ.क्र. २५०.
आळतेकर, मा.दा., संपूर्ण आगरकर भाग-२, पृ.क्र. १३८.
- ३१) केळकर, न.चि., लो. टिळक यांचे चरित्र खंड-१, पृ.क्र. २५१.
बनहट्टी श्रीनिवास नारायण, टिळक आणि आगरकर, पृ.क्र. १०५.

- ३२) प्रधान, ग.प्र., आगरकर लेखसंग्रह, पृ.क्र. १९२.
- ३३) केळकर, न.चि., लो. टिळक यांचे चरित्र खंड-१, पृ.क्र. २५१-२५३.
- ३४) कित्ता, पृ.क्र. २५३.
- ३५) कित्ता, पृ.क्र. २५३-२५४.
- ३६) कित्ता, पृ.क्र. २५५.
- ३७) प्रधान, ग.प्र., आगरकर लेखसंग्रह, पृ.क्र. १९३-१९५.
आळतेकर, मा.दा. संपूर्ण आगरकर भाग-२, पृ.क्र. २१२-२१५.
- ३८) केळकर, न.चि., लो. टिळक यांचे चरित्र खंड-१, पृ.क्र. २५७.
आळतेकर, मा.दा., संपूर्ण आगरकर भाग-२, पृ.क्र. २१७-२२०.
प्रधान, ग.प्र., आगरकर लेखसंग्रह, पृ.क्र. १९७-२००.
- ३९) केळकर, न.चि., लो. टिळक यांचे चरित्र, खंड-१, पृ.क्र. २५७-२५८.
- ४०) प्रधान, ग.प्र., आगरकर लेखसंग्रह, पृ.क्र. २००-२०२.
आळतेकर मा.दा., संपूर्ण आगरकर भाग-२, पृ.क्र. २२०-२२२.
- ४०) केळकर, म.चि., लो. टिळक यांचे चरित्र खंडन, पृ.क्र. २५५-२५६.
- ४१) कित्ता, पृ.क्र. २५५-२५६.
- ४२) कित्ता, पृ.क्र. २५७-२५८.
- ४३) कित्ता, पृ.क्र. २५९-२६०.
- ४४) प्रधान, ग.प्र., आगरकर लेखसंग्रह, पृ.क्र. १९३-१९४.
आळतेकर, मा.दा., संपूर्ण आगरकर भाग-२, पृ.क्र. २१२-२१३.
- ४५) प्रधान, ग.प्र., आगरकर लेखसंग्रह, पृ.क्र. २०३-२०६.
आळतेकर, मा.दा., संपूर्ण आगरकर भाग-२, पृ.क्र. २२३-२२८.
- ४६) प्रधान, ग.प्र., आगरकर लेखसंग्रह, पृ.क्र. २०८-२११.
आळतेकर, मा.दा., संपूर्ण आगरकर भाग-२, पृ.क्र. २२९-२३३.
- ४७) प्रधान, ग.प्र., आगरकर लेखसंग्रह, पृ.क्र. २११-२१३.
आळतेकर, मा.दा., संपूर्ण आगरकर भाग-२, पृ.क्र. २३३-२३६.

- ४८) केळकर, न.चि., लो. टिळक यांचे चरित्र खंड-१, पृ.क्र. २६०-२६१.
 ४९) कित्ता, पृ.क्र. २६१.
 ५०) कित्ता, पृ.क्र. २६२.
 ५१) केळकर, न.चि., लो. टिळक यांचे चरित्र खंड-१, पृ.क्र. २६२-२६४.
 ५२) कित्ता, पृ.क्र. २६४-२६८.
 ५३) कित्ता, पृ.क्र. २७३-२७४.
 ५४) कित्ता, पृ.क्र. २७४.
 ५५) कित्ता, पृ.क्र. २७४-२७५.
 ५६) फाटक, न.र., लोकमान्य, पृ.क्र. ७५-७६.
 ५७) केळकर न.चि., लो. टिळक यांचे चरित्र खंड-१, पृ.क्र. २७८-२७९.
 ५८) फडके, य.दि., शोधबाळ गोपाळांचा, पृ.क्र. ११३.

.....